

Od cigle do mramora

Nekić, Magdalena

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:952261>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-26**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Diplomski rad

Od cigle do mramora – simbolika mjesta na primjeru *Zida boli* u Zagrebu

Magdalena Nekić

Mentorica: doc. dr. sc. Jana Vukić

Zagreb, siječanj 2022.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Svrha i cilj rada.....	5
3. <i>Zid boli</i>.....	6
3.1 Premještanje <i>Zida boli</i> i njegove reinterpretacije danas.....	9
3.2 Važnost mjesta u odnosu javnosti prema spomeniku.....	15
4. Teorijsko-konceptualni okvir	19
4.1 Suvremeni sociološki koncept prostora.....	20
4.2 Odnos mjesta i prostora.....	23
4.3 Mjesto i atmosfera	25
5. Metodologija istraživanja.....	28
5.1 Refleksivna tematska analiza	29
6. Rezultati istraživanja i interpretacija	30
6.1 Spomenici u javnom prostoru iz interdisciplinarne perspektive	31
6.1.1 Uloga spomenika u javnom prostoru.....	31
6.1.2 Uloga mjesta u kreiranju simbolike spomenika	33
6.2 Uloga <i>Zida Boli</i> na autentičnom mjestu.....	35
6.3 Institucionalizacija <i>Zida boli</i> i značenje na Mirogoju	40
6.4 Sudjelovanje građana kao potencijal prihvatanja spomenika.....	45
7. Rasprava	48
8. Zaključak	51
9. Literatura i ostali izvori podataka.....	52
10. Prilozi	55

1. Uvod

Rasprave o pridavanju društvene važnosti događajima i osobama u zajedničkom, javnom, gradskom prostoru putem spomenika sve su aktualnije u svjetskim i domaćim medijima. Javni prostor ovdje podrazumijeva prostor otvoren i dostupan svima u kojem se omogućuje susret sa nepoznatim i različitim (Čaldarović i Šarinić 2017; Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019). U svakom povijesnom razdoblju postavljanje, rušenje, uništavanje ili premještanje spomenika obilježavalo je trenutne društvene promjene i izmjenu vlasti. Takvi procesi karakteristični su i za Hrvatsku kroz povijest¹ što dovodi do sukoba raznih društvenih aktera te zasićenosti građana preopterećenjem javnog prostora spomenicima, često upitne memorijske i umjetničke kvalitete.

Fokus ovog rada je na *Zidu boli* koji je spontano nastao i nalazio se do 2005. godine na zagrebačkoj Selskoj cesti. Nakon toga, premješten je na zagrebačko groblje Mirogoj. *Zid boli* nastao je kao rezultat mirnog prosvjeda obitelji poginulih i nestalih hrvatskih branitelja i civilnog stanovništva za vrijeme Domovinskog rata. Izgrađen je od crvenih i crnih cigala s ispisanim imenima, a svaka je od njih nosila jedno ime i simbolizirala jedan život. „Podignut“ je ispred zgrade tadašnjeg *United Nations Protection Forcea* ili Zaštitne snage Ujedinjenih Naroda² kao apel međunarodnoj zajednici za humanost i ljudska prava. Premještanjem, cigle su ugrađene u novi mramorni spomenik *Memorijal žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima* kipara Dušana Džamonje, što je izazvalo kritike obitelji i struke zbog njegovog naglog i nedovoljno raspravljenog premještanja.

Iako ovaj primjer nije najrecentniji za proučavanje, vrlo je specifičan i može pružiti značajne uvide za daljnje istraživanje. Specifičnost se očituje u tome da su *Zid boli*, za razliku od većine spomenika, postavile obitelji, prvenstveno majke i supruge, a premjestile su ga institucije, odnosno grad Zagreb. Razlog odabira upravo ovog primjera očituje se u tome što je on nastao spontano, zahvaljujući opiranju nasilju u ratno vrijeme gotovo ritualnim okupljanjem obitelji i stanovništva. S vremenom je postao materijalizacija sjećanja na sve žrtve i nestale za vrijeme Domovinskog rata koja je postavljena *odozdo* i lišena obilježja koje spomenici postavljeni *odozgo* često imaju.

¹ Samo jedan od primjera je vandaliziranje, uništavanje i premještanje antifašističkih spomenika diljem Hrvatske od 1990-ih do danas.

² Dalje u tekstu *UNPROFOR*.

Analizirao se kontekst nastanka *Zid boli* i njegov značaj, premještanje na Mirogoj te odnos javnosti prema njemu kroz perspektivu stručnih sugovornika na autentičnom i reprezentativnom mjestu. Rad se sastoji od dva glavna dijela. Prvi dio uključuje opis nastanka i premještanja *Zida boli* te teorijsku raspravu o konceptima prostora, mjesta i atmosfere u sociologiji. Upravo u primjeni navedenih socioloških koncepata na ovaj jedinstven primjer očituje se doprinos ovog rada i polazište kvalitativnog istraživanja. Tako je drugi dio rada uključivao provedbu sedam polustrukturiranih intervjua sa stručnjacima iz područja sociologije, kulturne antropologije, povijesti umjetnosti, urbanizma, povijesti i kiparstva. Primjenom refleksivne tematske analize bit će prikazani i interpretirani glavni rezultati polustrukturiranih intervjua sa stručnjacima po temama, nakon čega slijedi rasprava te na kraju zaključak rada.

Slika 1. *Zid boli* na Selskoj cesti, izvor: <https://www.telegram.hr/kultura/vodeca-povjesnicarka-umjetnosti-recenzira-spomenik-domovini-koji-ce-bit-postavljen-u-zagrebu/>

2. Svrha i cilj rada

Svrha je rada primjena socioloških koncepata prostora, mjesta i atmosfere na analizu procesa i aktera koji su sudjelovali u nastanku spontanog spomenika žrtvama Domovinskog rata *Zida boli* te njegova izmještanja na Mirogoj, kao primjera socijalne konstrukcije značenja te institucionalizacije i legitimacije koju su proveli politički akteri.

U radu se analizira odnos dviju razina konstrukcije značenja pri čemu je primarna analiza mikrorazine, koja uključuje socijalnu konstrukciju značenja obitelji i građana koji su izgradili spomenik žrtvama Domovinskog rata. Drugu razinu uključuje analiza institucionalizacije spomenika i sjećanja zahvaljujući akcijama političkih i drugih uključenih aktera.

Cilj je rada ustanoviti kako se konstruiralo značenje *Zida boli* na autentičnom mjestu na Selskoj cesti, kako je premještanje s izvorne lokacije utjecalo na njegovo značenje i prihvatanje u javnosti iz perspektive stručnjaka. Uz to, ponudit će se odgovori na pitanja na koji se način odvijala institucionalizacija ovog spomenika i je li ona uspješno provedena. Tako će se umjesto političkih, ideoloških i umjetničkih aspekata spomenika, pružiti analiza prostorne dimenzije koja često ostaje u pozadini.

3. Zid boli

Uslijed velikih ratnih razaranja i žrtava, prvu polovicu devedesetih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj obilježava intenziviranje spomeničke prakse. Brojni hrvatski gradovi nisu ostali pošteđeni često nepromišljenih akcija raznih aktera u javnom, gradskom prostoru. Tako povjesničarka umjetnosti, koja se bavila spomenicima Domovinskom ratu, Sandra Križić Roban (2010) konstatira da „recentna ratna razaranja u Hrvatskoj nakon kojih je uslijedila intenzivna *spomenifikacija* gotovo svih područja s velikim brojem spomen-obilježja, skulptura, raspela, poklonaca, kapela, krajputaša, spomen-ploča i spomen-preimenovanja javnih prostora, arhitektonskih i urbanističkih planova i realizacija – u velikoj mjeri svjedoče o trendu zadržavanja iscrpljenog modernističkog koncepta apstraktne, simboličke spomeničke forme“ (225). Na neki način, javni prostor koristi se kao poligon za prikazivanje aktualnih društveno-političkih odnosa. Bez obzira radi li se o lokalnim akcijama ili onim na državnoj razini, gotovo svima je zajedničko nesnalaženje u postojećoj urbanoj matrici, kao i potreba za identifikacijom mjesta, ali ne njegovom arhitektonsko-urbanističkom datošću (Križić Roban, 2004).

Spomenici su se godinama postavljali bez provjere i suglasnosti vlasnika zemljišta, bez lokacijskih dozvola, propozicija urbanističkih planova i često bez udovoljavanja minimalnim uvjetima propisa o građenju (Križić Roban, 2010). U kreiranju ovih spomenika možemo primijetiti učestalo korištenje elemenata poput križeva, raspela, nacionalnih simbola poput zastave, grba, kockica i raznih natpisa koje vežemo uz ovo razdoblje hrvatske povijesti. Početkom 2001. godine javila se inicijativa za izradu *Zakona o spomenicima i spomen-obilježjima*, na temelju spoznaje da se spomenici ne mogu raditi pojedinačno, nego u skladu s odlukama povjerenstava koja bi odlučivala koji su prostori najpogodniji za njihovu postavu. No inicijativa nije uspjela postići zadani cilj i, unatoč dobrim namjerama, situacija je izmakla kontroli. Spomenička praksa koja bi trebala moći izraziti opće vrijednosti, odnosno ispuniti univerzalne potrebe, na kraju je počela predstavljati svojevrsnu kontroverzu o tome kolika je njena umjetnička, urbanistička i memorijska kvaliteta (Križić Roban, 2004).

Na zanimanju za spomenike koji komemoriraju Domovinski rat ponajviše zahvaljujemo upravo slučaju zagrebačkog *Zida boli*, jedinstvenog primjera u Hrvatskoj nastalog spontano, zajedničkom akcijom sudionika postavljanjem opeka. Kao i mnogi drugi, *Zid boli* rezultat je spontane akcije, želje da se određeno mjesto prisvoji, a osobe ne zaborave (Križić Roban, 2010).

Njegova spontana, postepena „gradnja“ započela je 26. 9. 1993. godine. Bio je smješten na zapadnom dijelu raskrižja Ilice i ulice Sveti Duh, uz Selsku cestu, oko tadašnjeg sjedišta zagrebačkog UNPROFOR-a kao apel UN-u za humanost i ljudska prava.³ Točnije, nalazio se odmah uz kolni ulaz u zgradu zbog učestalih prolaska automobila i ljudi. *Zid* je sastavljen od opeka odnosno cigala, crvenih za zatočene i nestale i crnih za poginule građane Hrvatske, na kojima su članovi obitelji ispisali njihova imena. Samu postavu započele su prvenstveno majke nestalih i poginulih, a s vremenom su se pridružili i drugi građani. Tako je *Zid* dosegnuo 13 600 opeka (prema nekim izvorima 13 500⁴ i 13 650⁵).

UNPROFOR bila je mirovna operacija UN-a osnovana u veljači 1992. godine, a raspuštena i restrukturirana nakon 1995. godine. Jedan od njezinih ciljeva bio je nadgledanje i učvršćivanje prekida sukoba u Hrvatskoj te sigurnost područja pod zaštitom UN-a.⁶ Njihova je zadaća trebala biti demilitariziranje područja, tako da se sve oružane snage, izuzimajući UNPROFOR, povuku i demobiliziraju. Vojni promatrači bili su ovlašteni nadzirati djelovanje lokalnih policijskih snaga, štititi pojedince bilo koje nacionalnosti od svih oblika diskriminacije te osigurati poštivanje ljudskih prava.⁷ Ukratko, zadaća UNPROFOR-a bila je štititi svo civilno stanovništvo od ratnih stradanja. No kao što je vidljivo iz samog nastajanja *Zida boli*, ta zadaća u očima građana Zagreba, ali i Hrvatske, nije bila uspješno provođena. Danas se na lokaciji Selske ceste 2, gdje je do 1995. godine bio UNPROFOR, nalazi Općinsko državno odvjetništvo u Zagrebu.

Zid boli nazivao se i *Zidom istine o stradanju hrvatskog naroda*⁸, *Oltarom Domovine*⁹ ili *Zidom plača, prkosa i nade* (Maroević, 1997), a vrlo često su mu se u medijima pridavali epiteti poput

³ Krajcar, D. (26. 9. 2020.) *Zid boli – simboli stradanja Hrvata u Domovinskom ratu – 1993*. URL: <https://povijest.hr/nadanasnjidan/zid-boli-simbol-stradanja-hrvata-u-domovinskom-ratu-1993/> (27. 7. 2021.)

⁴ Na današnji dan: U Selskoj počelo podizanje *Zida boli*. URL: <https://zg-magazin.com.hr/na-danasnji-dan-u-selskoj-pocelo-podizanje-zida-boli/> (27. 7. 2021.)

⁵ Žubrinić, D. (2006.) *Zid istine o stradanju hrvatskog naroda – Glas hrvatske žrtve* URL: <https://www.croatianhistory.net/etf/wall.html> 27. 7. 2021.

⁶ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63242> (27. 7. 2021.)

⁷ UNPA zone URL: <https://hr.wikipedia.org/wiki/UNPA> (27. 7. 2021.)

⁸ Kaćunko, A. (26. 9. 2018.) Hrvatski „Zid boli“ – 25. „in memoriam“ URL: <https://blog.vecernji.hr/don-kacunko/hrvatski-zid-boli-25-in-memoriam-10458> (27. 7. 2021.)

⁹ Pavković, M. (25. 9. 2017.) Monstruozno: Sjećate li se *Zida boli* kojeg su zakopali u zemlju?...Uklonjen je 24. lipnja 2005. u ranim jutarnjim satima, po nalogu Milana Bandića...URL: <https://www.braniteljski-portal.com/monstruozno-sjecate-li-se-zida-boli-kojeg-su-zakopali-u-zemlju-uklonjen-je-24-lipnja-2005-u-ranim-jutarnjim-satima-po-nalogu-milana-bandica> (27. 7. 2021.)

najljepšeg i najpotresnijeg¹⁰ spomenika Domovinskog rata ili simbolom stradanja hrvatskog naroda, ponosa i duboke patnje.¹¹ Služio je kao mjesto okupljanja obitelji nestalih i stradalih, ali i svih ljudi koji su na neki način htjeli ukazati na stradanja u ratu ili odati počast žrtvama. Smatra se spomenikom koji je predstavljao autentično mjesto nemoći, tuge, boli i nade.¹²

Njegova primarna uloga bila je mirni protest te izražavanje poštovanja žrtvama rata koji je u to vrijeme još uvijek razdirao velik dio Hrvatske „jer on je istovremeno bio memorija i protest, ljubav i prkos, bol i nada“ (Maroević, 2007: 329). Kako naglašava Snješka Knežević (2018) „on nema umjetničke vrijednosti, ali po svojoj kompleksnoj poruci – etičkoj, emocionalnoj, a nadasve političkoj – on je jedinstven i po svoj prilici najveći spomenik razdoblja Domovinskog rata i ima svoje čvrsto mjesto u hrvatskoj simboličkoj baštini. Kolektivno djelo bezbrojnih, neukih ruku, nastalo bez plana i projekta, u grozničavoj potrebi da se izraze bol i prosvjed zbog ratnog užasa, nasilja i nepravde – Zid boli nije samo najveći nadgrobni spomenik žrtvama, nego politički manifest koji opominje. Nije, kako se najčešće obilježava, samo „vapaj boli“, nego podjednako i krik protesta i izraz političkog stava“ (2018: 137).

¹⁰ Kaćunko, A. (26. 9. 2018.) Hrvatski „Zid boli“ – 25. „in memoriam“ URL: <https://blog.vecernji.hr/don-kaćunko/hrvatski-zid-boli-25-in-memori-10458> (27. 7. 2021.)

¹¹ (26. 9. 2014.) Prije 21 godinu u Zagrebu podignut Zid boli URL: <https://laudato.hr/Novosti/Hrvatska/Prije-21-godinu-u-Zagrebu-podignut-Zid-boli.aspx> (27. 7. 2021.)

¹² Špiljak, L. (26. 9. 2018.) ‘Tko nam je oduzeo Zid boli?’ Spomenik iz zagrebačke Selske ulice bio je autentično mjesto nemoći, tuge, boli... i nade URL: <https://www.zagreb.info/ritam-grad/kultura/video-tko-nam-je-oduzeo-zid-boli-spomenik-iz-zagrebacke-selske-ulice-bio-je-autenticno-mjesto-nemoci-tuge-boli-i-nade/191715/> (27. 7. 2021.)

Slika 2. Građani okupljeni oko *Zida boli* na Selskoj cesti, izvor: <https://zg-magazin.com.hr/nadanasnji-dan-u-selskoj-pocelo-podizanje-zida-boli/>

3.1 Premještanje *Zida boli* i njegove reinterpretacije danas

Dugi niz godina služio je kao mjesto okupljanja i interakcije svih građana koji su se prisjećali svojih bližnjih ili još uvijek tragali za njima. Promjenom društvenih okolnosti i prolaskom vremena mijenja se pogled na *Zid boli* te je 2003. godine raspisan natječaj za njegovo idejno i prostorno rješenje. Među prijedlozima za njegovo premještanje na „pogodniju“ lokaciju spominjao se i Medvedgrad.¹³ Još jedno predloženo rješenje predstavlja *Spomen župa nestalima u Domovinskom ratu* koja bi se izgradila na Ovčari, a koje je na zamolbu *Centra za zaštitu ljudskih prava zatočenih i nestalih građana Hrvatske i članova njihovih obitelji*, poznatiji kao *Centar Apel*, izradio slikar Ivan Rabuzin. Njegova zamisao bila je da se cigle od kojih je načinjen *Zid* upotrijebe za gradnju spomen obeliska kao samostojećeg monumenta na otvorenom prostoru na Ovčari (Maroević,

¹³ Rašović, R. (26. 9. 2018.) 25 godina *Zida boli*: Cigle s imenima nestalih nije trebalo zakopati URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/25-godina-zida-boli-cigle-s-imenima-nestalih-nije-trebalo-zakopati-1272301> (21. 7. 2021.)

2007). Neki prijedlozi uključivali su obnovu i konzerviranje te potencijalno premještanje na drugu lokaciju, ali na kraju to nije ostvareno.¹⁴

Samo premještanje započelo je 7. lipnja 2005. godine, po nalogu Milana Bandića tadašnjeg gradonačelnika grada Zagreba, i uz pomoć nekoliko braniteljskih udruga.¹⁵ Potpuno je uklonjen sa Selske ceste 24. lipnja nakon što je na kratak period odgođeno samo premještanje zahvaljujući protivljenju manjeg broja udruga poput HVIDRA-e, Udruge udovica branitelja Domovinskog rata, *Centra Apel* i nekolicine građana.¹⁶ Razne su kritike, naglog i nedovoljno raspravljenog premještanja, bile prisutne u javnosti. Premještanje na Mirogoj najlošije su prihvatile same obitelji i *Centar Apel* na čelu sa Zdenkom Farkaš. Ona je izjavila kako će „o tom vandalskom činu i kulturocidu upoznati međunarodnu zajednicu.”¹⁷ Nadalje, neki su isticali da je premještanjem na „primjereniju“ lokaciju poništen povijesni kontekst i značenje čina njegova postavljanja na određenoj lokaciji (Križić Roban, 2010). Također, naglašavalo se da su se premještanjem u „tišinu Mirogoja” izbrisala sva „povijesna, individualna ljudska, kolektivna i nacionalna svjedočanstva svrhe postavljanja na mjestu gdje se nalazi” (Maroević, 2007: 332). Neki su čak otišli toliko daleko u kritici izjavljujući da „to što je Zid boli preseljen na Mirogoj, jednako je tome da se, primjerice, Mirogoj preseli na Velebit.”¹⁸

Sam čin premještanja nije bio isključivi razlog ovolikih kontroverzi u javnosti, već i problematika nove lokacije i spomenika. Tako Farkaš nastavlja kako „ga se nikako nije smjelo premjestiti na Mirogoj i u sklopu spomenika Džamonje zakopati, jer su na ciglama ispisana imena 1150 ljudi za čiju sudbinu ne znamo.”¹⁹ Također, istaknula je kako se ovakav spomenik kao izraz zahvale braniteljima i civilnim ratnim žrtvama „nigdje u svijetu ne radi na groblju.”²⁰ Predlagalo

¹⁴ (24. 6. 2005) Zid boli premješten na Mirogoj URL: [Zid boli premješten na Mirogoj - Index.hr](http://www.index.hr) (21. 7. 2021.)

¹⁵ Najistaknutiji *Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja* na čelu s Ivanom Pšenicom.

¹⁶ Simonović, G. (6. 6. 2005.) Prijepor oko Zida boli. URL: <https://www.dw.com/hr/prijepor-oko-zida-boli/a-2278409> (19. 11. 2021.)

¹⁷ (24. 6. 2005) Zid boli premješten na Mirogoj URL: [Zid boli premješten na Mirogoj - Index.hr](http://www.index.hr) (21. 7. 2021.)

¹⁸ Špiljak, L. (26. 9. 2018.) ‘Tko nam je oduzeo Zid boli?’ Spomenik iz zagrebačke Selske ulice bio je autentično mjesto nemoći, tuge, boli... i nade URL: <https://www.zagreb.info/ritam-grad/kultura/video-tko-nam-je-oduzeo-zid-boli-spomenik-iz-zagrebace-selske-ulice-bio-je-autenticno-mjesto-nemoci-tuge-boli-i-nade/191715/> (27. 7. 2021.)

¹⁹ *Ibid.* (28. 7. 2021.)

²⁰ *Ibid.* (28. 7. 2021.)

se i da Dušan Džamonja povuče svoj prijedlog spomenika na Mirogoju i „shvati da dostojanstvu Zida boli ne može konkurirati ni jedan umjetnički rad.“²¹

Cigle su na kraju ugrađene u podnožje *Memorijala žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima*²² koji je nastao na temelju prvonagrađenog natječajnog prijedloga Dušana Džamonje iz 2003. godine.

Slika 3. Lokacija *Zida boli* na Selskoj cesti i Mirogoju. Izvor: *Google Earth*.

²¹ Lang, S. (8. 6. 2005.) Udar na hrvatsko dostojanstvo URL: https://www.croatianhistory.net/etf/lang/clanci/lang_zid_boli.html (2. 11. 2021.)

²² Dalje u tekstu *Memorijal*.

Ovaj spomenik izgrađen je od crnog granita na reprezentativnom dijelu groblja, a autor ga je smatrao hramom na otvorenom, prikladnim za kontemplaciju i molitvu. Križić Roban (2010) ističe kako je, iako ga je autor uz ostalo zamišljao i u funkciji crkve, ovaj spomenik prvenstveno ceremonijalna spomenička formacija, koja ne uspostavlja nikakvu komunikaciju s gledateljima ni osobama koje na njegovim površinama tragaju za imenima poginulih.

Slika 4. *Memorijal žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima* na Mirogoju. Izvor: vlastita fotografija.

Na gotovo svim površinama *Memorijala* upisana su imena poginulih i nestalih osoba, no zbog visine ona su nepristupačna pogledu, ali i mogućem dodiru. U središtu je nizak kameni žrtvenik, a uz središnja ravno zaključana „trijumfalna vrata“ s obje su strane ispred nevelikog broja crvenih i crnih cigli raspoređena mjesta za svijeće. Ovaj dio spomenika nosi dodatni naziv *Glas hrvatske žrtve – Zid boli*. Isticano je kako ovaj spomenik možemo promatrati kao „spomenik spomeniku: Zid boli, nadasve urbani i angažirani spomenik, prestao je postojati, a nešto njegovih

dijelova očuvanih nakon brutalnog razlaganja upokojeno je u kripti i postalo izložkom u svojevrsnom mauzoleju.²³

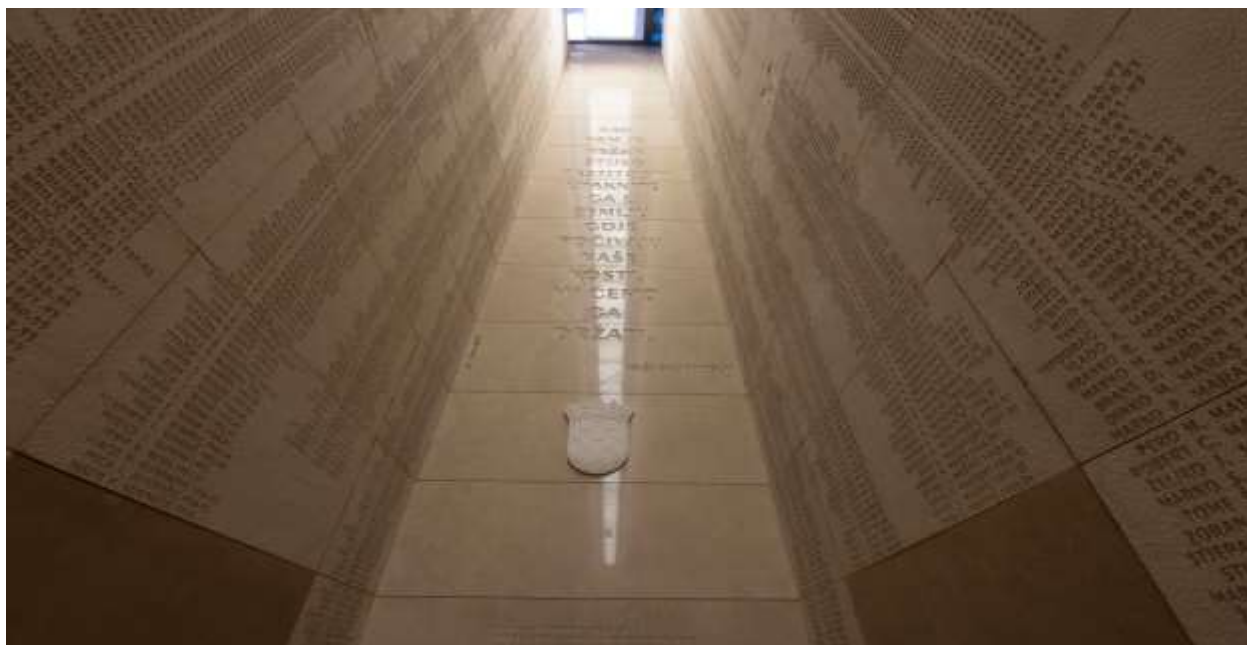
Slika 5. Dio Memorijala u koji su ugrađene cigle Zida boli, *Glas hrvatske žrtve – Zid boli*. Izvor: vlastita fotografija

Kasnije su imena poginulih i nestalih uklesana u kenotaf crkve Svete Mati Slobode na zagrebačkom Jarunu. U prostoru iza oltara 15 392 stradalnika predstavljena su imenom, inicijalom očeva imena, prezimenom, godinom rođenja i pogibije. Tako je, prema nekim izvorima, „od povijesnog zaborava zauvijek sačuvan spomen na svaku osobu, branitelja, palog u obrambenom Domovinskom ratu.“²⁴ U kenotaf je na kraju tijekom nekoliko godina uklesano 15 840 imena poginulih branitelja.²⁵

²³ Knežević, S. (20. 4. 2016.) Vodeća povjesničarka umjetnosti recenzira Spomenik domovini koji će uskoro biti postavljen u Zagrebu. URL: <https://www.telegram.hr/kultura/vodeca-povjesnicarka-umjetnosti-recenzira-spomenik-domovini-koji-ce-bit-postavljen-u-zagrebu/> (19. 11. 2021.)

²⁴ (26. 9. 2014.) Prije 21 godinu u Zagrebu podignut Zid boli URL: <https://laudato.hr/Novosti/Hrvatska/Prije-21-godinu-u-Zagrebu-podignut-Zid-boli.aspx> (27. 7. 2021.)

²⁵ <https://zupa-duhasvetoga-jarun.hr/sveta-mati-slobode/kenotaf/> (14. 10. 2021.)

Slika 6. Kenotaf crkve Svete Mati slobode. Izvor: <https://zupa-duhasvetoga-jarun.hr/sveta-mati-slobode/kenotaf/>

Nadalje, reference na *Zid boli* aktualne su još i danas. Tako je 10. prosinca 2020. godine otkriven *Spomenik domovini*, nastao na temelju prvonagrađenog rješenja Nenada Fabijanića, koji je predstavljen kao „spomenik hrvatskog identiteta i mjesto za odavanje počasti Domovini.“²⁶ Smješten je na zelenoj površini na Trgu Stjepana Radića, između Koncertne dvorane Vatroslava Lisinskog i zgrade Gradske uprave Grada Zagreba, a sastoji se od tri objekta: Portala – paviljona, Monumenta s vječnim plamenom i Zida svjetlosti koji je „inspiriran autentičnim Zidom boli.“²⁷ U nekim izvorima ime ovoga dijela sastavljenog od „staklenih opeka“ nije Zid svjetlosti, nego ga se direktno navodi kao *Zid boli*: „Opeke su posložili u stakleni Zid boli inspiriran onim autentičnima, nastalima tijekom Domovinskog rata na Selskoj cesti.“²⁸

²⁶(11. 12. 2020.) Spomenik domovini URL: <https://www.zagreb.hr/spomenik-domovini/149713> (14. 10. 2021.)

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Ježovita, M. (30. 4. 2021.) Autor Spomenika domovini: 'Kruže dezinformacije, šteta je minorna' URL: <https://www.vecernji.hr/zagreb/autor-spomenika-domovini-kruze-dezinformacije-steta-je-minorna-1488715> (14. 10. 2021.)

Slika 7. Dio spomenika Domovini - *Zid svjetlosti*. Izvor: <https://fotografijezagreba.hr/zid-svjetlosti-zanimljivi-detalj-jednog-od-tri-dijela-spomenika-domovini/>

3.2 Važnost mjesta u odnosu javnosti prema spomeniku

U kreiranju spomenika jedna je od ključnih odluka kako ga smjestiti u prostoru. Odabir mjesta može utjecati na percepciju važnosti onoga što se želi komemorirati. Uvijek se bira specifična lokacija koja će pružiti dojam reprezentativnosti ili autentičnosti. Reprezentativnost podrazumijeva neko mjesto koje većina javnosti smatra važnim, zatim učestalost prolaska ljudi i pružanje mogućnosti interakcije sa spomenikom. Autentičnost se u ovom kontekstu odnosi na lokaciju gdje se dogodilo ono što želimo obilježiti. Odabir mjesta komemoriranja događaja ili osobe često je popraćeno kontroverzama i danas i tijekom povijesti. Većina građana ima razvijen stav o tome čega se žele prisjećati i kakav spomenik bi ih trebao „predstavljati“ u javnom prostoru.

Kako bi situacija oko *Zida boli* i njegovo premještanje postali jasniji važno je objasniti upravo prostorni kontekst, odnosno njegovo *mjesto*. Sociološko definiranje koncepta mjesta detaljnije će biti razrađeno u narednim poglavljima, no možemo reći da je „objašnjenje pojma *mjesto* poseban izazov jer je ono sjecište različitih sila koje su globalne i lokalne, individualne i kolektivne, odnosno *prostor mjesta* dodirna je točka makrorazine i mikrorazine“ (Šarinić i Čaldarović, 2015: 12). Mjesto možemo definirati kao fenomenološki kritički koncept, u kojem se polazi od pretpostavke da ljudi transformiraju prostor (materijalni, izgrađen, zadan, fizički) u mjesta

(simbolička, identitetna), gdje lokaliteti postaju značenjski konstruirani društvenom praksom i emotivnom vezanosti (Ursić, 2009). Mnogi autori u sociologiji poput Bourdieua, Lefebvrea, Castellsa bavili su se interpretacijom koncepta mjesta, njegovim obilježjima i promjenama zahvaljujući utjecajima poput globalizacije i slično. Nadalje, važan doprinos proučavanju mjesta pruža antropologija, specifično kulturna antropologija, čiji se doprinos vidi u radovima autora poput Marca Augéa ili Sethe Low.

Različite interpretacije koncepta mjesta potaknute su činjenicom da se mjesto definira na mnogo načina, od kojih ni jedan ne vodi konačnoj interpretaciji. Mjesto se može definirati veličinom zemlje, regije ili susjedstva, no njegovo se značenje i svrha mijenjaju ovisno o ljudima, pa tako nekima nosi važnu emocionalnu, kulturnu i povijesnu vrijednost, koja se manifestira u lokalnom, regionalnom ili nacionalnom identitetu (Ursić 2009). U ovom radu zastupljeno je mišljenje da je mjesto jedan od ključnih koncepata razumijevanja odnosa ljudi prema prostoru. Oni svojim djelovanjem transformiraju realni, fizički prostor različitih veličina u *mjesta* koja nose identitetska, povijesna i simbolička obilježja te su ona tako socijalno konstruirana emotivnom povezanošću i sjećanjem. Taj proces naziva se i *prisvajanje prostora* (Bourdieu, 2018). Tako svi prostori imaju simboličku i materijalnu komponentu. Materijalnu „imaju zahvaljujući društvenim dobrima, a ne sami po sebi“ (Löw, 2016: 189). Dakle, možemo reći da postoje fizička, materijalna dobra koja su smještena i na taj način stvaraju objektivno, materijalno okruženje, dok „prisvajanje“ prostora nastupa kada su ljudi u interakciji s prostorom i komuniciraju s materijalnim okolišem. „Društveni je prostor nevidljivi skup odnosa koji sam sebe nastoji prenijeti na izravan ili manje izravan način u fizički prostor u obliku određenog razmještaja aktera i svojstava“ (Bourdieu, 2018: 107). Ovo bi značilo da se sve pretpostavljene razlike u fizičkom prostoru mogu pronaći u prisvojenom društvenom prostoru (engl. *reified social space / appropriated social space*) (Bourdieu, 2018). Društveni prostor, kao apstraktan prostor konstituiran od skupina „podprostora“ odnosno *polja* (ekonomsko, intelektualno, umjetničko, akademsko itd.) duguje svoju strukturu nejednakoj raspodjeli kapitala i može se razumjeti kao distribucija raznih vrsta kapitala koji služe kao instrumenti ili ulozi u borbi na različitim poljima. Fizički ostvaren (engl. *objectified*) društveni prostor predstavlja distribuciju različitih društvenih dobara, ali i individua i grupa unutar fizičkog prostora koji posjeduju veću ili manju šansu prisvajanja i korištenja dobara i usluga (Bourdieu 2018: 109).

U ovom specifičnom primjeru, mjesto na kojem se nalazio spontano nastali *Zid boli* poprimilo je, djelovanjem obitelji stradalih i stanovnika, elemente mjesta prisjećanja na sve žrtve Domovinskog rata. Kako će u radu biti prikazano, zahvaljujući interakciji, gotovo ritualnom okupljanju i prisjećanju na žrtve i nestale, *Zid boli* prerastao je svoju prvobitnu ulogu apela međunarodnoj zajednici i poprimio sasvim nova obilježja na svom autentičnom mjestu nastanka. Lokacija na Selskoj cesti od potpuno je beznačajnog mjesta postala vrlo simbolički nabijeno mjesto te je zahvaljujući tome stvorena posebna atmosfera koju nije bilo moguće premjestiti na neko drugo samim činom premještanja cigala.

Premještanje su, kako je već rečeno, loše prihvatili akteri koji su sudjelovali u postavljanju *Zida boli*. Rihtman-Auguštin (2000) ističe kako „doista postoji vrlo intiman odnos između pojedinca i prostora u kojem se on svakodnevno kreće i u kojem živi. Čovjek se, naime, nada ili bolje rečeno zavarava, da on tim prostorom vlada, da ga je živeći u njemu na neki način prisvojio. Stoga vjeruje kako ima pravo sudjelovati u njegovim promjenama“ (2000: 56). Zato kada dolazi do promjene, primjerice naziva ulica i trgova ili rušenja spomenika i uspostavljanja novih, stanovnici to mogu doživjeti vrlo osobno i blisko. Spomenici mogu igrati aktivnu ili potpuno sporednu ulogu u životu građana. Neke možemo doživljavati kao važne, dok druge i ne vidimo. „Kip historijske ličnosti izložen na javnom mjestu medij je koji čini povijest opipljivom u svakodnevicu. Spomenik čuva povijesnu ličnost od zaborava. Ali u isto vrijeme kip, pa i gradski prostor na kojem je smješten, živi nov, gotovo bi se moglo reći odvojen život u promjenjivim vremenima. S nadolazećim generacijama dijeli političku sudbinu: katkad se čak mijenja i simboličko značenje podjednako kipa kao i osobe koju predstavlja“ (Rihtman-Auguštin, 2000: 93).

Augé (2001) ide korak dalje u isticanju važnosti spomenika. Smatra da spomenik želi biti „opipljiv izraz stalnosti ili, bar, trajanja. Bogovi trebaju svetišta, a vladari palače i prijestolja, da ne bi robovali hirovima vremena. (...) Kad spomeničke tlapnje ne bi bilo, povijest bi bila puka apstrakcija. Društveni prostor sav je načičkan spomenicima, velebnim kamenim zdanjima ili skromnim zemljanim svetištima. Nisu izravno funkcionalni, a većina svakom pojedincu ulijeva opravdan osjećaj da su postojali prije njega i da će ga nadživjeti“ (2001: 57–58). Spomenici tako mogu predstavljati medij kojim trenutna politička elita želi materijalizirati nešto za što smatra da u tom trenutku trebamo „zastupati“ i želimo obilježavati kao društvo. Križić Roban (2010) smatra kako se u procesu arhiviranja, a time i institucionaliziranja sjećanja, izgubila neposrednost u

komunikaciji i izravnosti razumijevanja određenog događaja bez monumentalnih, simboličkih spomeničkih gesta. U suvremenom dobu, gdje je sjećanje institucionalizirano i podvrgnuto birokratskom aparatu ono je odvojeno od pojedinca. Upravo su zbog toga „mjest a sjećanja važna u današnjem društvenom kontekstu, gdje se izgubila povezanost između *stvarne*, *žive* memorije koja izravno komunicira sa sudionicima“ (2010: 226). Tako su spontane akcije građana u prostoru, poput primjera *Zida boli*, rijetka pojava. Prihvaćenost prostorne intervencije jedne društvene skupine, koja inače nema utjecaj u odlučivanju obilježavanja sjećanja u javnom prostoru, nije nešto što je svakodnevna pojava. Vrijednost *Zida boli* proizlazi iz razumijevanja i povezanosti s određenim događajem ili osobama kojih se želi prisjećati.

4. Teorijsko konceptualni okvir

Pristup temi u ovom radu primarno je iz perspektive sociologije prostora, a koncepti na koje se rad oslanja su prostor, mjesto i atmosfera. Zbog kompleksnosti teme ovi pojmovi proučavali su se i u drugim disciplinama poput arhitekture i urbanizma, geografije, antropologije, etnologije itd. Antropologija pruža važan doprinos proučavanju odnosa ljudi prema prostoru i konstrukciji značenja uz pomoć iskustva, emocija i sjećanja. Stoga su sociološki koncepti, koji su u fokusu rada, isprepleteni komplementarnim antropološkim objašnjenjem kako bi se pružila sveobuhvatnija teorijska, ali i empirijska analiza. Teorijski okvir uključuje raspravu o suvremenom sociološkom konceptu prostora, odnosu mjesta i prostora te odnosu mjesta i atmosfere.

Odmicanjem od promatranja prostora kao „kontejnera“ društvenih zbivanja, u ovom radu zastupljen je sociološki koncept prostora (Löw, 2016) u kojemu prostoru nije pripisana „vlastita stvarnost“, već on proizlazi iz razmještaja (engl. *arrangement*) društvenih dobara i ljudi. Takav pristup zastupa i Pierre Bourdieu (2018). Prostor je shvaćen kao apstraktan, „sveobuhvatan“ koncept, dok mjesto ima svoj značaj kao „prostor koji je proživljen“ odnosno realni, fizički prostor koji je „prisvojen“, jedinstven, imenovan i simbolički vrlo nabijen. Ovakav problemski pristup omogućava, osim korištenja socioloških koncepata, i korištenje antropoloških objašnjenja prostora i mjesta koje razvijaju Setha Low (2006; 2017) i Marc Augé (2001) te dopušta interdisciplinarni pristup kvalitativnom istraživanju uz pomoć polustrukturiranih intervju sa stručnjacima.

Prema Martini Löw *relacionistički* pristup prostoru podrazumijeva da je on *društveno proizveden* zahvaljujući dvama simultanim procesima: *situiranju* i *sintezi* (Löw, 2016). *Društvena proizvodnja prostora* fokus stavlja na društvene, političke i ekonomske sile koje proizvode prostor, i obrnuto, utjecaj koji tako proizveden prostor ima na društvene procese. No vrlo je važno naglasiti *društveno oblikovanje prostora* kao komplementaran pristup društvenoj proizvodnji koja omogućava odgovore na pitanja koja se odnose na davanje značenja i prisvajanja „življenog“ prostora (Low, 2017). Osim prostora i mjesta, neizostavan pojam je i atmosfera koja predstavlja percipirani vanjski doživljaj ključan za sjećanje i stvaranje predodžbe o teritoriju te povezanosti s njime.

4.1 Suvremeni sociološki koncept prostora

Novija urbana sociologija raspravlja o proizvodnji prostora i u tom je kontekstu moguće reći „da je organizacija nekog društva uvijek bila prepoznatljiva u prostoru u kojem je *stanovalo* neko društvo. Prostor je *uvijek društveno proizveden*, društveni sadržaj je *uprostoren* (organiziran u prostoru) u neku fizičku organizaciju (formu) pa je i društvo oslikano u *prostoru*, odnosno svojom izgrađenošću, formom i sadržajima *govori o svom društvu*, o vremenu u kojem je važećim obrascima i obrascima društvenih praksa ispunjen (organiziran, izgrađen), o pravilima, praksama i običajima“ (Šarinić i Čaldarović, 2015: 82).

Potreban nam je „fleksibilan i mobilan koncept prostora koji uključuje povijesno i fizički proizveden prostor na koji utječu tijela u akciji, snovi i želje, te društvene interakcije i okolišni međuodnosi“ (Low, 2017: 6) kako bismo mogli proučavati različita „značenja, lokalna iskustva i znanja, individualno, ali i kolektivno razumijevanje prostora, prostornih odnosa i reprezentacija“ (Low, 2017: 7). Prostor se od kraja dvadesetog stoljeća više ne promatra kao isključivo geografska kategorija, već kao dinamična struktura (Löw, 2016). Ako primijenimo ovakav pristup prostoru na grad, možemo reći da su „grad, dakle, i objekt (materijalnost, struktura, organizacija) i subjekt (ljudi) u isprepletenom međuodnosu“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019: 15).

Na temelju ovog razmišljanja Löw (2016) razrađuje „relacionistički“ pristup prostoru. Ovaj se koncept prostora odmiče od apsolutističkog, u kojemu prostor postoji neovisno od akcije i više se približava relativističkom konceptu. Apsolutistička perspektiva „konsolidirana je u mišljenju da postoji prostor u kojemu se nalaze tijela“ (Löw, 2016: 10). Ovakav način razmišljanja dovodi do poimanja prostora kao svojevrsnog „spremnika“ (engl. *container space*) društvenih zbivanja (Löw, 2016: 10–13). Dok u relativističkom pristupu prostor nastaje zahvaljujući strukturi tijela i njihovom razmještanju. Ovdje akcija ide ruku pod ruku s proizvodnjom prostora (Löw, 2016: 10).

Kao polaznu točku svoju „relacionističke teorije prostora“ (engl. *relational*) uzima razlike i nedostatke apsolutističke i relativističke tradicije. Na taj način gradi novi koncept prostora koji vidi kao raspored i odnos živih bića i društvenih dobara na *mjestima*, koji se oblikuje dvama procesima koji se analitički razlikuju: rasporedom društvenih dobara i ljudi (situiranje) (engl. *spacing*) i njihovom sintezom u odnosu na prostor (engl. *synthesis*). Pri tome se situiranje odnosi na razmještanje „društvenih dobara ili ljudi, ili na pozicioniranje oznaka koje su primarno

simboličke kako bi mogli razlikovati društvena dobra i ljude“ (Löw, 2016: 134). Dakle, ono uključuje podizanje, raspoređivanje ili pozicioniranje društvenih dobara. Sinteza se odnosi na percepciju, imaginaciju i pamćenje koje vezuje društvena dobra i ljude za prostore. Zahvaljujući procesu sinteze, „skupine“ (engl. *ensembles*) ljudi ili društvenih dobara mogu biti percipirane, zamišljene i ostaju u sjećanju kao jedan element, odnosno segment. Prostori nisu jednom proizvedeni i stalni već moraju konstantno biti (re)producirani operacijom sinteze. Iako se razlikuju kao analitičke kategorije, ova su dva procesa simultana jer je „situiranje nemoguće bez sinteze, bez simultanog povezivanja okolnih društvenih dobara i ljudi u oblikovanju prostora“ (Löw, 2016: 134-135). Kada govorimo o društvenim dobrima, to prvenstveno podrazumijeva fizička, materijalna dobra iz razloga što su ona jedina koja mogu biti smještena. Ljudi su uključeni u proces proizvodnje prostora na dva načina. Prvo, zahvaljujući samoj akciji povezivanja i sinteze prostora, a drugo „kao elementi koji se povezuju akcijom (sintezom) drugih ljudi“ (Löw, 2016: 188).

Društvena proizvodnja prostora fokus stavlja na društvene, političke i ekonomske sile koje proizvode prostor, i obrnuto, utjecaj koji tako proizveden prostor ima na društvene procese. No vrlo je važno naglasiti *društveno oblikovanje prostora* kao komplementaran pristup društvenoj proizvodnji koja omogućava odgovore na pitanja koja se odnose na davanje značenja i prisvajanja „življenog“ prostora (Low, 2017). Društveno oblikovanje pruža nam uvid u „stvarnu transformaciju prostora – ljudskim društvenim razmjenama, sjećanjima, predodžbama i svakodnevnim korištenjem materijalnog okruženja – u prizore i radnje koji nose simboličko značenje“ (Low, 2006).

Setha Low (2017) smatra kako je korisno zamisliti prostor i mjesto kao „kontinuum koji se kreće od globalnih do intimnih međusobnih odnosa ili kao široke geografske razdaljine od površine zemlje do arhitektonskih struktura“ (2017: 32). Što se tiče odnosa prostora i mjesta, prostor smatra više generaliziranim i apstraktnim konstruktom koji zadržava svoj aspekt društvene proizvodnje i materijalno porijeklo. Dakle, prostor je prvenstveno društven, proizveli su ga objekti i grupe ljudi, isto kao i povijesne i političke sile. Drugim riječima, ovo možemo opisati kao „relacionistički“ koncept „u kojem prostor ne postoji osim u odnosu s vremenom, iskustvom, sjećanjem, objektima i događajima“ (Low, 2017: 15).

Dakle, ovaj rad vodi se relacionističkim pristupom u kojem se prostor razumije kao apstraktan koncept koji je nužno društven pa ga se tako treba i proučavati. Društvena proizvodnja prostora i društveno oblikovanje prostora komplementarni su pristupi koji omogućavaju proučavanje ovog kompleksnog koncepta s makro i mikro razine. Ovdje je naglasak stavljen na analizu društvenog oblikovanja prostora aktera koji su sudjelovali u postavljanju *Zida boli* i konstrukciju njegovog značenja, ali i na analizu procesa pokušaja institucionalizacije spontanog spomenika premještanjem na Mirogoj. *Mjesta* su primjer kako grupe mogu na različite načine stvarati predodžbe o istom okruženju. Prostori *mjesta* moraju biti shvaćeni kao realni, ali i kao simbolički prostori u kojima se odvija konkretna proizvodnja „svakodnevnih prostora života“ (Šarinić i Čaldarović, 2015: 18). „Privrženost *mjestu* odnosi se na emotivnu i afektivnu vezu ljudi za prostor ili djelić teritorija i povezana simbolička značenja“ (Low, 2017: 78).

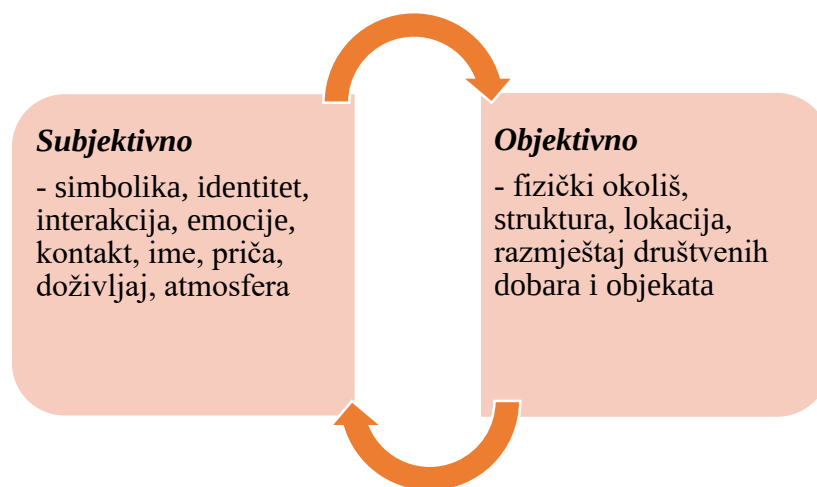
4.2 Odnos mjesta i prostora

Odnos prostora i mjesta možemo interpretirati na četiri načina. Prvi uključuje da su oni zasebni konstrukti bez ikakvog preklapanja i da je ili prostor ili mjesto primaran i teorijski relevantan. Druga, manje zastupljena interpretacija, je da su prostor i mjesto odvojeni konstrukti, ali se preklapaju barem na konceptualnoj razini. Treća, najzastupljenija, pretpostavlja prostor kao više „sveobuhvatan“ (engl. *encompassing*), dok mjesto ima svoj značaj kao „prostor koji je proživljen“ (engl. *lived space*), kao primjerice prostor doma. Četvrti način uključuje obrnuti odnos gdje je mjesto širi koncept, dok je prostor shvaćen u konceptualno puno užem smislu i predstavlja najmanje zastupljeno stajalište (Low, 2017). Dakako, i dalje je čest slučaj da se ne radi nikakva teorijska ili praktična razlika između mjesta i prostora, nego se oni gledaju kao potpuno jednaki koncepti i na taj način istražuju.

Löw (2016) radi jasnu razliku između prostora i mjesta te smatra da, kako bi se nešto moglo smjestiti, mora postojati *mjesto* za smještanje. Mjesto znači specifičan položaj koji može biti identificiran, geografski označen. Mjesta su identificirana raspoređivanjem (engl. *placement*) društvenih dobara i ljudi, ali ne nestaju kada su dobra ili ljudi premješteni, već postaju otvorena za novo uređenje, odnosno smještanje. Mjesto je stoga „cilj i rezultat smještanja i nije, poput društvenih dobara ili ljudi, element koji je postavljen u procesu situiranja“ (Löw, 2016: 167). Proizvodnja prostora stoga sustavno generira mjesta, isto kao što i mjesta omogućavaju proizvodnju prostora (Löw, 2016). Mjesta, za razliku od prostora koji je apstraktan, „mogu biti označena, imenovana i jedinstvena“ (Löw, 2016: 17). „Osobno, nezamjenjivo, neusporedivo je sačuvano u mjestima, a tome doprinosi ime koje sačuvamo u sjećanju (Löw, 2016: 169).“ Mjesta su u suvremenoj urbanoj strukturi „realni, fizički prostori različite veličine, odnosno površine i lokacije u fizičkoj strukturi grada gdje žive njegovi stanovnici, koja mogu biti međusobno slična, ali i vrlo različita (ovisno o značenju, simbolici, povijesti i identitetu samih mjesta, ali i njihovih stanovnika). Određena su praksama života njihovih stanovnika i podložna promjeni ovisno o tipu stanovništva. Mjesta tako omogućuju društveni život, stvaranje socijalnih kontakata, interakciju stanovnika, ali i mogućnost odvajanja“ (Šarinić i Čaldarović, 2015: 197).

Istraživanja mjesta, „proizvodnje mjesta“ (engl. *place-making*) i društvene konstrukcije prostora, često se oslanjaju na sjećanje i „proizvodnju sjećanja“ (engl. *memory-making*) kao

dominantan način pripisivanja značenja, od iznimno intimnih do nacionalnih i transnacionalnih“ (Low, 2017: 76). Shodno tome, kako bi pojasnili povezanost koncepta mjesta i sjećanja, važno je razlučiti tri oblika procesa sintetiziranja koja naglašava Löw. To su sinteza percepcijom, sjećanjem i apstraktnom imaginacijom. U zadnjoj, apstraktnoj imaginaciji, mjesta ne igraju ulogu i ona nije od važnosti za daljnju analizu. No u percepciji i sjećanju mjesta imaju vrlo veliku ulogu. S obzirom da je opažanje, odnosno percepcija generalno usmjerena prema društvenim dobrima i ljudima, oni su percipirani kao potpuno povezani s mjestima na kojima su smješteni. Mjesto i jednom smješteni objekt ne odvajaju se, a slično se događa sa sjećanjem. U sjećanju, objekti i ljudi sjedinjuju se i na taj način stvaraju jedinstvene elemente koji su čuvani u sjećanju i tako utječu na svakodnevnu proizvodnju prostora. Slično tome, Maurice Halbwachs (1941) i Jan Assmann (1997) govore o „orijentaciji na mjesta u sjećanju“ (prema Löw, 2016: 168). Löw daje primjer kuće za koju, ni u sjećanju, ni u percepciji nije rađena razlika između mjesta gdje se kuća nalazi i same kuće kao društvenog dobra koje je smješteno. Pretpostavka je da na isti način ljudi percepcijom i sjećanjem, spomenik kao društveno dobro smješteno na specifičnom mjestu, teško odvajaju od tog istog mjesta. To će u sjećanju ljudi koji su ga tako „zapamtili“ uvijek biti mjesto gdje je stajao „taj“ spomenik posvećen „toj“ osobi ili „tom“ događaju.

Shematski prikaz 1. Subjektivne i objektivne dimenzije mjesta

4.3 Mjesto i atmosfera

Ako pogledamo antropološko objašnjenje mjesta, Setha Low (2017) mjesto spominje u smislu „prostora koji je naseljen i prisvojen zahvaljujući osobnim i grupnim značenjima, osjećajima, percepcijama i shvaćanjima“ (Low, 2017: 32). Društvena proizvodnja prostora i mjesta tako uključuje „transformacije i prijepore koji se događaju u društvenim interakcijama, sjećanjima, osjećajima, zamišljanjima te u svakodnevnoj upotrebi. Zahvaljujući tome nastaju mjesta, scene i akcije koje prenose određeno značenje“ (Low, 2017: 68). Antropološko mjesto je ono mjesto koje zajednica stvara promišljajući istodobno o identitetu i odnosu. Ona simbolički prikazuje zajednički identitet, određeni identitet i jedinstveni identitet, a to se postiže obradom prostora: „pojam antropološkog mjesta koristi se za konkretnu i simboličku izgradnju prostora. Antropološko je mjesto istodobno načelo smisla za one koji ga nastanjuju i načelo razumljivosti za onoga tko promatra. Riječ je o djelomice ostvorenoj predodžbi koju stanovnici grade o vlastitu odnosu s teritorijem, sa svojim bližnjima i drugima“ (Augé, 2001: 49-51).

Premda Augé govori o materijalnim značenjskim mjestima i ona koja takva značenja nemaju naziva *nemjestima*, njegovo objašnjenje simboličkih značenja ustvari odgovara *atmosfera* Martine Löw. *Atmosfera* su „percipirani vanjski utjecaji društvenih dobara i ljudi u njihovom prostornom uređenju“ (Löw, 2016: 172). To znači da atmosfere nastaju zahvaljujući interakciji ljudi i/ili društvenih dobara u njihovom razmještanju i percipirane su na temelju svog vanjskog utjecaja (Löw, 2016). Vezane su uz pojedinačne objekte jer nestaju kada objekt nestaje; zapravo ne mogu ni nastati dok lokalizacije nisu zauzete društvenim dobrima“ (Löw, 2016: 172). Nastanak atmosfera mora biti sustavno izveden iz „relacijskog“ rasporeda na mjestima. Atmosfere imaju potencijal „promicanja ili mijenjanja dinamike u javnom prostoru i stvaranja bliskosti s gradom“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019: 365).

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević (2019) detaljno objašnjavaju nastanak atmosfera istražujući zagrebačke trgove. Prema njima, *afektivne atmosfere* kolektivni su fenomen: tim se izvedbama stvara nešto dijeljeno što se aktivira i manifestira susretima u javnom prostoru. „Dijeljena afektivna atmosfera time postaje kulturni resurs pri stvaranju grada“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019: 366). Naime, sudjelovanjem se u afektivnim atmosferama u javnim prostorima grada stvara povezanost građana, međusobno nepoznatih ljudi, stranaca. Na taj se način

prostori i susreti upisuju u njihovo iskustvo, kompetenciju, sjećanje. Time atmosfere postaju oblikom urbanog habitusa u smislu u kojem taj pojam definira Pierre Bourdieu (1977), „kao okvir za percipiranje svijeta i djelovanje u njemu. Participacija u afektivnim atmosferama postaje metodom svojevrsne urbane socijalizacije koja će stvoriti trajne i prenosive *dispozicije* na temelju kojih se dalje vode individualna odlučivanja, percepcija i razumijevanje svijeta“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019: 367). Smatraju da neće svaki susret, svaka socijalna interakcija u ovome smislu graditi urbani habitus, nego ona koja se „odvija u afektivnoj atmosferi kao jakim stimulatorom za stvaranje dispozicija“ (*ibid.*) Ključna je i repetitivna dimenzija, odnosno, ponavljano i češće bivanje u afektivnim atmosferama stvorenima na javnim prostorima. Percepcije i uporabe koje ljudi vezuju uz javne prostore uvelike ovise o afektu, odnosno o afektivnom kapitalu tog prostora. Afektivna je atmosfera ovisna o materijalnosti i ponašanju ljudi pa tako „ovisi o fizičkom oblikovanju prostora, o njegovoj materijalnosti i njezinim mijenama, ali barem u jednakoj mjeri i o onom što ljudi u tom prostoru (uvriježeno) čine ili se očekuje da u njemu čine“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019: 368).

Shematski prikaz 2. Razlike između koncepata mjesta i atmosfere

Mjesto i atmosfera ključni su teorijski koncepti u objašnjenju odnosa ljudi prema prostoru i konstrukciji značenja i simbolike. Mjesto možemo objasniti kao realni, fizički prostor koji ljudi, zahvaljujući interakcijama i djelovanjem, transformiraju u mjesta prožeta simboličkim i identitetskim elementima na kojima se zahvaljujući tome mogu razvijati jedinstvene atmosfere. Zahvaljujući ovom „prisvajanju prostora“, ljudi postaju vezani uz mjesta i atmosfere koje su konstruirane i reagiraju na promjene. Možemo reći da su lokalizacije koje su biografski ili

društveno jedinstvene, stekle i takve jedinstvene oznake (ime) i atmosfere. Dakako, simbolički aspekti ove oznake ne nestaju kada ono što je bilo smješteno već neko vrijeme tamo nije, odnosno „mjesto i dalje zadržava simbolički karakter“ (Löw, 2016: 170), dok se atmosfera mijenja tj. nestaje promjenom ili premještanjem objekata. Mjesto je bilo jedno od ključnih obilježja spontano nastalog spomenika i igralo je ključnu ulogu u konstrukciji značenja tog spomenika. Prema tome, moglo se očekivati da reakcija na njegovo premještanje neće nedostajati. Kako će se dalje prikazati kvalitativnim istraživanjem, nijedna lokacija nije mogla nadomjestiti jedinstvenu atmosferu i značenje koje je *Zid boli* imao na svom autentičnom mjestu.

5. Metodologija istraživanja

Istraživački dio rada uključivao je provedbu šest polustrukturiranih intervjua i jedan strukturirani intervju sa stručnjacima iz različitih znanstvenih područja koji su se u svom radu bavili temama mjesta i/ili spomenika. U planu istraživanja predviđen je po jedan predstavnik struke sociologije, povijesti umjetnosti, urbanizama, povijesti, antropologije i kiparstva. U istraživanju je sudjelovalo dvoje stručnjaka iz područja sociologije, relevantnih posebnih sociologija.

Istraživačka pitanja su sljedeća:

1. *Na koji se način konstruira simbolika mjesta na primjeru Zida boli?*
2. *Koji je odnos simbolike mjesta i spomenika?*
3. *Je li promjenom mjesta, tj. premještanjem, Zid boli izgubio dio svoje simbolike? Je li uspješno uklopljen u novi spomenik na Mirogoju?*

U istraživanju je korišten kvalitativan pristup. U pripremi za provedbu intervjua pregledani su dostupni znanstveni radovi i literatura, novinski članci te svi ostali javno dostupni podaci o odabranom primjeru. Intervjui su se provodili od srpnja do studenog 2021. godine. U svrhu provedbe istraživanja kreiran je protokol polustrukturiranog intervjua koji se sastojao od dvije tematske cjeline: odnosa simbolike, značenja i prostora te *Zida boli* (prilog). Istraživanje je odobrilo Povjerenstvo Odsjeka za sociologiju za ocjenu etičnosti istraživanja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 18. lipnja 2021. godine. Odabir stručnih sugovornika za sudjelovanje u istraživanju temelji se na njihovom stručnom radu zbog ideje da se radom pruži interdisciplinarni pristup proučavanju prostora, mjesta i simbolike. Sugovornici su regrutirani preko osobnih kontakata autorice diplomskog rada i mentorice. Poziv na intervju, uz opis istraživanja i informirani pristanak (prilozi), poslan je ukupno devetoro stručnjaka, od kojih je sedmero pristalo na sudjelovanje u istraživanju. Zbog izvanredne situacije s COVID-19 pandemijom, sugovornici su mogli odabrati između intervjua preko interneta ili licem u lice. Tako je pet intervjua provedeno uživo, jedan je proveden *online* putem *Zoom* platforme, a strukturirani intervju poslan je u obliku *Word* dokumenta s odgovorima na pitanja. Trajanje intervjua bilo je od 17 do 60 minuta te su svi snimani na mobitelu istraživačice, a jedan, proveden preko *Zooma*, snimao se i na samoj platformi. Također, tijekom intervjua vodile su se bilješke koje su se kasnije koristile u analizi i interpretaciji podataka. Nakon provedbe intervjua, autorica rada sve je audiosnimke transkribirala i kodirala. Tri

su sugovornice izrazile potrebu za autorizacijom transkripta te su im shodno tome oni poslani na *e-mail* i autorizirani za daljnju analizu. Obzirom da se radi o stručnim sugovornicima koji su se u svom radu javno bavili sličnom tematikom kod citiranja navođena su njihova imena i prezimena te struka.

5.1 Refleksivna tematska analiza

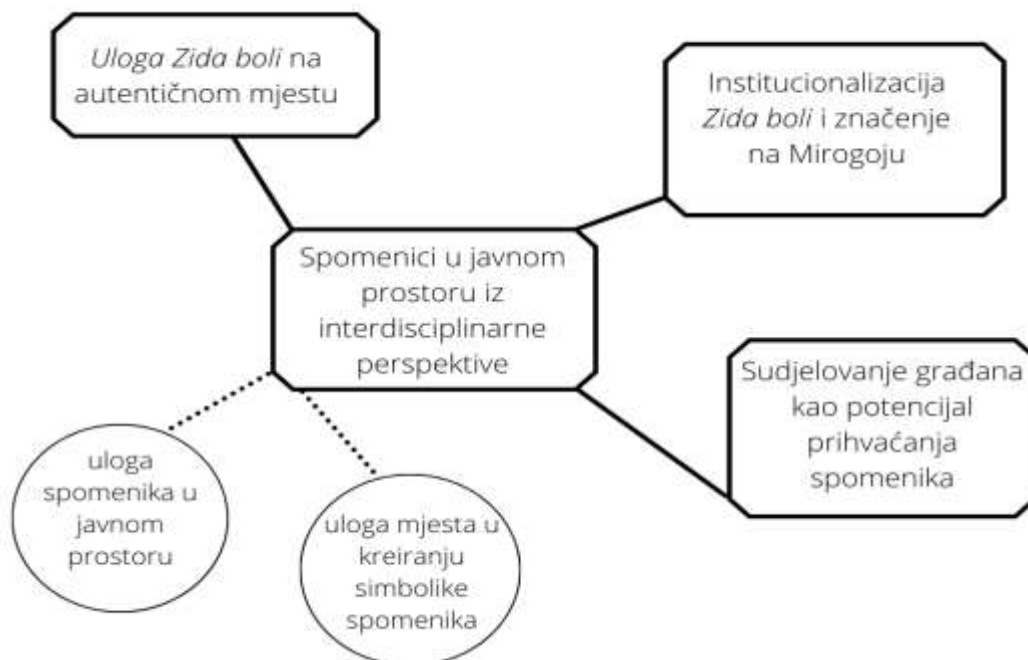
U ovom istraživanju korištena je kvalitativna metoda refleksivne tematske analize. Refleksivna tematska analiza pristupačan je i teorijski fleksibilan interpretativni pristup analiziranju kvalitativnih podataka koji omogućava identifikaciju i analizu obrazaca ili tema u nekom setu podataka (Braun i Clarke, 2012). Refleksivna tematska analiza smatra se odrazom istraživačeve interpretativne analize prikupljenih podataka ukrštavanjem kvalitativnih podataka, teorijskih pretpostavki i analize te analitičkih vještina (Byrne, 2021).

Upravo ova metoda odabrana je kako bi se naglasili mišljenje i stavovi stručnjaka iz svih ispitanih područja o dinamici simbolike mjesta i spomenika. Ujedno je ova analiza najbolje odgovarala teorijskom okviru rada i manjem broju sugovornika. U kodiranju je primijenjen induktivni pristup „vođen podacima“, što znači da nisu postojali prije sastavljeni kodovi, već su kodovi refleksija podataka. Dakako, Braun i Clarke (2020) naglašavaju kako je u svakom kodiranju do neke mjere zastupljen i deduktivni pristup u kojemu su kodovi prije razvijene kategorije. Tako možemo reći da su teorijski koncepti koji su korišteni u teorijskom dijelu rada imali utjecaj na kodiranje i kasnije razvijanje tema. Ti su koncepti *mjesto* i *atmosfera*. Analiza se provodila u šest faza: upoznavanje s podacima, generiranje inicijalnih kodova, generiranje tema, pregledavanje potencijalnih tema, definiranje i imenovanje tema te interpretacija podataka. Generiranje kodova podijeljeno je u dva dijela. U prvom dijelu bilježili su se inicijalni kodovi, dok se u drugom ponovno prolazilo podacima i bilježili su se završni kodovi.

6. Rezultati istraživanja i interpretacija

U nastavku se nalaze tematski prikazani rezultati intervjua. Na temelju kodova stvorene su četiri teme: spomenici u javnom prostoru iz interdisciplinarne perspektive, uloga *Zida boli* na autentičnom mjestu, institucionalizacija *Zida boli* i značenje na Mirogoju te sudjelovanje građana kao potencijal prihvaćanja spomenika. Prva tema, spomenici u javnom prostoru iz interdisciplinarne perspektive, zbog opširnosti i kompleksnosti, podijeljena je u dvije podteme: uloga spomenika u javnom prostoru i uloga mjesta u kreiranju simbolike spomenika. Teorijski koncepti mjesta i atmosfere koji su ključni u radu, ispreplitali su se u svim temama dobivenih na temelju refleksivne tematske analize, ali najviše su izraženi u temama uloga *Zida boli* na autentičnom mjestu i uloga mjesta u kreiranju simbolike spomenika.

Stručnjaci su u odgovorima na pitanja vezanima za autentično mjesto Selske ceste fokus stavljali većinom na simboliku samog *Zida Boli*, no zahvaljujući refleksivnoj tematskoj analizi iščitao se da to zapravo proizlazi iz toliko usko povezane simbolike spomenika s mjestom na kojem je on nastao. Stoga nije bilo jednostavno uočiti jasnu granicu gdje prestaje simbolika spomenika, a počinje simbolika mjesta.

Shematski prikaz 3. Shematski prikaz tema i podtema dobivenih na temelju refleksivne tematske analize

6.1 Spomenici u javnom prostoru iz interdisciplinarne perspektive

Prva, ujedno i najopćenitija tema koja je uočena odnosi se na javni prostor grada i obilježavanje sjećanja, osoba i događaja spomenicima. S obzirom na opširnost koju uključuje, ova tema podijeljena je na dvije podteme: uloga spomenika u javnom prostoru i uloga mjesta u kreiranju simbolike spomenika.

6.1.1 Uloga spomenika u javnom prostoru

Kao što je spomenuto, pitanja tko, što i zašto je zavrijedio imati spomenik u javnom prostoru postaju sve aktualnija.

Mislim da su ove zadnje dvije-tri godine baš bile u svjetskim razmjerima prilično opterećene, da tak velim, tim spomenicima i sjećanjima, javnim prostorima i tako dalje.

Pitanjima tko je zavrijedio spomenik, čiji spomenik može ostati, čiji ne može ostati.

Dakle, dovedene su u pitanje sve vrijednosti koje su ikada postojale i koje su određene spomenike na najljepše ili već neke druge trgove postavljali... Tako da činjenica je da je ova jedna uobičajena situacija glede spomenika, sjećanja, javnog prostora i tako dalje u nekoliko posljednjih godina potpuno izmijenjena.

(Ozren Žunec, sociolog)

Iako popularnost ovakvih tema sve više raste, one nisu sasvim nova pojava. Prisutne su već stotinama godina jer često kada dolazi do promjene režima i vlasti, rušenje ili premještanje obilježja bivšeg režima nastupaju kao svojevrsan prikaz promjene moći. Micanjem i izgradnjom spomenika i spomen-ploča (i mijenjanjem naziva ulica, trgova i dr.) dolazi do simboličke promjene i svojevrsnog „ovladavanja prostorom“ (Rihtman-Auguštin, 2000). Sugovornici također naglašavaju da se postavljanjem spomenika, ali i njegovim rušenjem ili premještanjem, pokušavalo isticati koje vrijednosti zastupamo, koga ili što smatramo važnim i koje poruke želimo slati. Dakako, u velikoj većini slučajeva ne postoji konsenzus oko spomenika koji zastupa baš sve društvene skupine ili predstavlja vrijednosti svih građana.

Tako da ja bih rekao da je zapravo stavljanje u prostor bitno da se istaknu upravo ti povijesni događaji koje želimo smatrati da su možda najvažniji u našem sjećanju, politici, povijesti. I da ono sjećanje koje zaista postoji, različitim iskustvima, da mu se da određeni materijalizirani oblik, da mu se da određena važnost pa da mu se često i da prvenstvo.

(Branimir Janković, povjesničar)

Spomenik ili neko obilježje u prostoru naravno da ne govori samo o određenom događaju ili osobi, nego i vremenu i o stupnju kulture određenog društva. Uvijek je tijekom povijesti spomenik ili neki drugi artefakt bio sastavni dio prostornog ambijenta.

(Tihomir Jukić, arhitekt urbanist)

Spomenici imaju tu strahovito veliku moć i zbog toga ih svi žele jer oni su fizički utjelovljen prostor sjećanja. Utjelovljeno sjećanje. Oni zbog toga imaju moć jer oni oblikuju tu naraciju čak i kad su došle nove generacije koje se više ničega ne sjećaju. Imaju taj spomenik koji je referenca. Koji može onda uvijek podsjetiti.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

Stručnjaci iz svih područja slažu se da spomenik kako bi bio „uspješan“ mora zadovoljavati memorijski, prostorni i povijesni aspekt. To znači da je sa stajališta relevantnih struka uspješno izveden u kontekstu povijesne točnosti, memorijske vjerodostojnosti i da je prikladno smješten na neko manje ili više reprezentativno mjesto. Uz to, njegov umjetnički aspekt, odnosno koliko je vješto izveden, igra veliku ulogu u njegovoj prihvaćenosti. No, najvažnije od svega je da je on jasan građanima koji ga na neki način mogu „čitati“ bez jasnih uputstava i da ga u svakodnevnom životu „doživljavaju“. No često se događa da spomenik ne uspije ispuniti te funkcije i zapravo nema nikakav suživot s građanima, već postaje samo točka prijepora i neslaganja. Takvih primjera u Hrvatskoj ima mnogo neovisno o tome što spomenici pokušavaju komemorirati.

Ali radi se o tri elementa (mjesto, tj. prostor, spomenik i simbolika), dva fizička i treći imaginarni intuitivni i doživljajni. Spomenik je u prostoru dobar i nenametljiv, ako nije za njega potrebno „pisano uputstvo kako ga promatrati i shvaćati“. Najbolji odgovor je na pitanje prihvaćaju li građani u svakodnevnom prolazu prostor i skulpturu u njemu kao svoj, a da ne propituju zašto je postavljen i s kojom namjerom i što je trebao predstavljati.

(Tihomir Jukić, arhitekt urbanist)

U tom smislu osjetimo da smo njima zasićeni i s druge strane nastao je nekakav raskorak između onih spomenika kojima bismo bili zadovoljni. Često stručna javnost smatra da umjetnički nisu dobri i da nas zapravo spomenici često i samo dijele, da uvijek imamo nekakve kontroverze. Teško je naći spomenik za koji bismo stvorili neki konsenzus. Ili stručni ili javni.

(Branimir Janković, povjesničar)

Kada govorimo o nekom upisivanju sjećanja u prostor čini mi se da je ono djelotvorno, uspješno u onim situacijama kada izaziva određene društvene prakse i kada generira neke narative ljudi koji se tu zatječu. Dakle, kada afektivno djeluje na ljude u tom prostoru. Ono što vam time želim poručiti je da mi se čini da je za upisivanje, za materijalizaciju sjećanja u prostoru ključno to da se time izmijeni i neka dinamika u tom prostoru.

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

Nadalje, kako bi kontekstualizirali *Zid Boli* na obje lokacije, sugovornici su naglašavali upitnost estetske, umjetničke i memorijske kvalitete većine spomenika Domovinskog rata.²⁹ Oni u velikom broju slučajeva ne ispunjavaju svoju ulogu ili su postavljeni isključivo u ulozi postizanja određenih političkih ciljeva. Vrlo su slični i često uključuju ponavljajuće elemente.

Prema tome, to se obilježavalo, sad kod nas ja smatram da je to bilo šakom i kapom, nažalost. Mislim, tu je svega. Tu je neplanski, tu je tko se god sjetio raspisat' natječaj, tu su se neke stvari dešavale da pojedine grupe same od sebe podignu spomenik, što je potpuna devastacija. To je u biti nedopustivo jer to je kontaminacija javnog prostora. Na kraju konca otkud meni pravo? Onda bi mogao svak' raditi što hoće. Mora postojati plan, mora se znati zašto, moraju postojat' društvene zajednice koje znaju zašto se diže, kome se diže. Međutim, ovdje je to bilo... ja imam osjećaj tko se god sjetio, da je on dizao spomenik i zato je nastalo nažalost takvih spomenika koji su katastrofa. Koji se ne bi smjeli zadržat' dugo, ali nažalost nema te uprave ili volje u državnom vrhu tko bi to išao skidat'.

(Petar Barišić, akademski kipar)

6.1.2 Uloga mjesta u kreiranju simbolike spomenika

Prije objašnjenja na koji način simbolika mjesta može utjecati na simboliku spomenika, nužno je odgovoriti na pitanje kako samo mjesto stječe svoju simboliku. Prateći relacionistički pristup proučavanju prostora zastupljen u ovom radu, simbolika mjesta proizlazi iz fizičkog teritorija koje mjesto zauzima, svih društvenih dobara, odnosno objekata koji su smješteni i njihovih pripadajućih značenja i simbolike, imena i značenja koji su mu dani, ljudi koji ga posjećuju ili obitavaju na njemu te atmosfere koja je zahvaljujući svemu navedenom stvorena i kao takva pamćena. Ukratko, simboliku mjesta čine fizički teritorij koji je zauzet, svi objekti koji se na njemu nalaze, njegovo ime i ljudi koji su s njim u interakciji. Isto tako, jednom stvorena simbolika mjesta ima mogućnost utjecati na objekte koji su smješteni. U ovom slučaju taj je objekt spomenik. „Spomenik i *locus* uzajamno se određuju, uvjetuju i uglavljaju u jedinstvo“ (Knežević, 2018: 137).

²⁹ Detaljniju raspravu vidi u Križić Roban 2010.

Sugovornici ističu kako mjesto igra vrlo značajnu ulogu u kreiranju simbolike spomenika. Ono je važno iz dva osnovna razloga. Prvo, za kreiranje konteksta i sukladno tome kasnije narativa odnosno „priče“ o spomeniku. Drugo, u smislu odabira lokacije koja će predstavljati „važnost“ onoga što se komemorira.

Prostor, grad je uvijek u neku ruku nezavisni lik u čitavoj priči. Grad živi kroz svoje prostore. Onda imate prostore u kojima živi više i u kojima živi manje. (...) Prostor oblikuje doživljaj, sigurnost i sve. Zapravo to isto funkcionira sa spomenicima. Spomenik koji je u mjestu koje jednostavno ne živi, koje nije pristupačno ili dostupno, vidljivo ili bilo kako integrirano u svakodnevni život, taj spomenik vjerojatno neće biti uspješan. Dok onaj spomenik koji je integriran u život grada, u život mjesta, ne mora biti grad, on ima veće šanse da postane referentna točka. Makar zbog banalnih razloga. Zbog toga što će se, eto, mladi naći kod tog i tog spomenika. Znači, postaje dio svakodnevnice, povećava šansu da bude uspješan u tome da je referenca života.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

Mjesto, jednako koliko i sam spomenik, igra značajnu ulogu u prenošenju poruke. Kada govorimo o biranju mjesta za spomenik, većinom se teži da on bude smješten na autentično mjesto događaja ili na reprezentativno mjesto. Autentično, traumatsko mjesto, ovdje se navodi u smislu obilježavanja lokacije određenog događaja ili stradanja, a reprezentativno mjesto kao središnje mjesto u gradu, naselju, kvartu i slično, tj. ono u kojem učestalo prolaze ljudi i koje je posjećeno.

Mislim da je izbor mjesta tu presudno važan. Čini mi se da, sad trebao bih razmisliti o nekoj vrsti tipologije, ali da možemo govoriti o tome da se često ide za time da se spomenike postavi, s jedne strane, na mjestima stradanja ili negdje u blizini njih. Što je nešto što je zapravo logično, ali s druge strane jako mnogo ih ima koji žele biti postavljeni na reprezentativnim mjestima o kojima sam govorio. To mora biti glavni trg, reprezentativni trg, Lisinski i tako dalje. Neko mjesto simbolične važnosti. Zato što oni naravno žele prenijeti poruke, ne samo obilježavanja stradanja i onih koji su stradali, nego žele poruku službene politike povijesti, državne politike povijesti, identiteta, nacionalnog identiteta „ovo je ključno mjesto naše prošlosti“. Bio to Domovinski rat ili neki drugi događaj. Sve drugo nije važno. Mislim da jako posežu za tom reprezentativnošću.

(Branimir Janković, povjesničar)

Značaj mjesta gdje se nešto uistinu dogodilo je nesumnjiv. Postoji neka slika o autentičnosti tog mjesta koja se onda izražava odnosom ljudi prema tom mjestu i obilježavanjem tog mjesta. Drugi način na koji je sjećanje uistinu materijalizirano, rekli bismo usidreno, uklopljeno u prostor, je situacija kada imate konkretno kosti ljudi, dakle, govorimo o grobljima i grobnicama. Tu imamo konkretne materijalne ostatke koji svjedoče o nekome činu, događaju, pogibiji i slično. Međutim, ima i situacija kada nije bit u tome da se nešto uistinu tu dogodilo, nego se nekome konkretno

želi poslati neki signal. Neka izvedba, neka intervencija na određenom mjestu, primjerice pred zgradom UNPROFOR-a, da bi se nekome uputila neka poruka.

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

Ako pratimo definiciju mjesta kao označenog, imenovanog i jedinstvenog (Löw, 2016), lokacija na kojoj se *Zid boli* nalazio na Selskoj cesti zasigurno jest *mjesto*. Osobno, nezamjenjivo i neusporedivo, bilo je sačuvano u jednom malom fizičkom okruženju koje je akcijom i interakcijom građana postalo vrlo simbolički nabijeno. Zahvaljujući društvenim dobrima raspoređenim na tom mjestu, obiteljima i građanima koji su bili u stalnoj interakciji jedni s drugima i sa samim *Zidom boli*, stvorena je jedinstvena atmosfera koju nije moguće ponoviti na nekom drugom mjestu. Mjesto je pružalo kontekst „shvaćanja“ i „čitavanja“ ovog spomenika. Njegovo mjesto na Selskoj cesti možemo shvatiti kao autentično u smislu slanja poruke i protesta, a ne autentično u smislu da su se ondje dogodila stradanja i žrtve.

U ovom specifičnom slučaju, mjesto na kojem je postavljen „Zid boli“ sastavni je dio obilježja.

(Tihomir Jukić, arhitekt urbanist)

Čin premještanja *Zida boli* pokazao je potpuno nerazumijevanje za kontekst, poruku koja se slala i memoriju prostora.

Da ima neki razlog zbog čega je to tamo. Da to ima smisla i da to ima značenje. Uvijek se vraćamo na tu priču o emociji i o značenju. Znači da, ovo je tu jer je to, za to postoji razlog pa onda recimo kad dođe, bez veze govorim, turist u Zagreb, ja mogu reći, ispričati priču o tome i kad već imam priču, kad već imam narativ, onda tu mogu dodati sve druge (elemente) što ide s tim. Narativ je zapravo taj koji stvara sjećanje, koji stvara i emociju i sve. Kad imam čitavu tu stvar to će onda puno snažnije ostati u sjećanju, nego čak i ako kažemo ovo je tu jer je ovo centralni dio grada. Ja bi rekla da je uvijek ta priča važna.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

6.2 Uloga Zida Boli na autentičnom mjestu

Zid boli na Selskoj cesti bio je specifičan iz nekoliko razloga. Prvo, ne radi se o autorskom spomeniku već o akciji koju je, kao što je već rečeno, 1993. godine inicirala Zdenka Farkaš, voditeljica *Centra Apel*. Spomenik je nastao spontano, građani su postavili cigle poredavši ih u jednostavnu strukturu u kojoj, kako smatra Maroević, do izraza dolazi funkcija samog materijala:

„Na ovaj način, nastao je rad pokraj kojega ljudi svakodnevno prolaze, dok se političari i ostali društveni uglednici o njega spotiču prema potrebama“ (Maroević, 2007: 331). Na ovaj način građani su, prvenstveno majke i obitelji žrtava, svojom samostalnom inicijativom preuzeli dio javnog prostora u kojem su slali vrlo jasnu poruku institucijama. Ukazivali su na strahote rata i problematiku neefikasnosti međunarodnih organizacija.

Suživot *Zida boli* s građanima Zagreba i prihvaćenost velike većine javnosti u doba kada je postavljen proizlazi iz njegove prvobitne uloge apela upućenog međunarodnoj zajednici. Razlog ovakvog aktivizma bio je jasan te se stoga kao takav tretirao među građanima i javnosti. Ovo je bila *odozdo prema gore* akcija u kojoj su u početku sudjelovale obitelji nestalih, a s vremenom je apel prerastao u mirni prosvjed te je *Zid boli* postao mjesto okupljanja i izražavanja pijeteta žrtvama.

To je bil', dakle, protest. Zato ja mislim da je taj Zid bio prihvaćen jer je to jedan vrlo legitimni protest koji proizlazi iz ratnih događanja i teških stradanja koja su svakome razumljiva.

(Ozren Žunec, sociolog)

Čini mi se da stručna i šira javnost to jako pozitivno vrednuje iz razloga što nemamo više sad jedan, automatski, reprezentativni spomenik koji postavljaju političke elite, nego koji zaista u toj našoj zasićenosti... neadekvatnih spomenika - i da je ovo zaista prihvaćeno iz razloga toga što je zaista riječ o inicijativi odozdo, što je riječ o spontanoj inicijativi.

(Branimir Janković, povijest)

Ono što je fascinantno sa Zidom boli, a to je bio istaknuo i pokojni profesor Ivo Maroević, to je doista ta spontanost i ta potreba ljudi da se zajednički na jednom mjestu nalaze, razgovaraju, jedni druge tješe. To je ta vrsta suosjećanja i participativnosti koja nedostaje gotovo svemu što se kod nas napravilo. Moram reći da je to doista jedinstveni primjer i mi takav drugi primjer nemamo nigdje u Hrvatskoj.

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

Činjenica da je prihvaćenost te materijalizacije u prostoru koja je kasnije po mom mišljenju postala spomenik, ne u činu gradnje, ali kasnije njezinim tretmanom u javnom prostoru i javnom diskursu, proizašlo upravo iz tog jednog kolektivnog napora. Iz toga da je bila riječ o jednoj vrlo

specifičnoj grupaciji koja je to podizala. S kojima smo svi na razini Hrvatske osjećali neku i povezanost i empatiju i smatrali smo ih akterima koji imaju što reći o poginulima i nestalima u Domovinskom ratu. Dakle, činjenica je da je riječ bila o jednom kolektivitetu, jednoj skupini koja je proizašla iz samog sentimenta tih društvenih skupina, a ne nekom naredbom odozgo. Čini mi se da su se baš na toj razini onda građani mnogo lakše povezali nego što bi to bilo nekom akcijom odozgo.

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

Na temelju intervjua i dokumenata, novinskih članaka, znanstvenih radova i ostalih dostupnih podataka o *Zidu boli*, smatra se da je on na svom autentičnom mjestu nastanka imao višestruku ulogu. Prvobitno je služio kao apel međunarodnoj zajednici na strahote rata koji je u to vrijeme razarao Hrvatsku. Podsjećao je na sve ljude koji su stradali ili nestali. Upravo iz tog razloga odabrana je lokacija Selske ceste ispred tadašnjeg UNPROFOR-a kao institucije koja je bila zadužena za demilitarizaciju i šticeenje civilnog stanovništva. On nastaje dugotrajnom aktivnošću uglavnom neznanih aktera koji su se brinuli o „svom“ dijelu zida, popravljali ga prema potrebi, donosili cvijeće i osobne stvari žrtava ili postavljali i palili svijeće. Ova okupljanja su s vremenom postajala sve brojnija pa je *Zid boli* počeo služiti i kao mjesto interakcije svih ljudi koji nisu znali gdje su im članovi obitelji ili građana koji su htjeli izraziti suosjećanje. Ovo mjesto postaje zajedničko mjesto na koje su mogli doći svi, ne samo izraziti svoj bunt prema manjku angažmana međunarodnih institucija, već i razgovarati, tugovati, pomoliti se ili bilo što drugo. Sudjelovanjem i interakcijom svih koji su dolazili, on je nadišao prvobitni prosvjed i zadobio ulogu prisjećanja na sve žrtve rata. Predstavlja u ratu pale žrtve i njihov broj, iznimno osjetljive i važne teme za svaku zajednicu. To se vidi već iz toga što se „poginuli u ratu nazivaju riječima koje imaju podrijetlo u kultu: oni su žrtve, dakle ono što se prinosi u čast nečemu višemu, u ovome slučaju opstanku zajednice, ili heroji, mitski utemeljitelji zajednice“ (Žunec, 2007: 654).

Između ostalog, taj je spomenik bio zanimljiv jer on se nije događao samo jedan dan u godini.

On je bio mjesto kontinuiranog druženja i potrebe ljudi da se oko njega okupe. Ponekad bi se okupilo svega par ljudi, ponekad bi ih bilo više.

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

Mislim, tamo je stavljen s razlogom. Baš zbog UNPROFOR-a, ali u jednom trenutku taj razlog je prestao biti UNPROFOR. I čak znači više nije bitno što je tamo ili nije tamo. Bitno je samo da je to postalo u jednom trenutku mjesto gdje su ljudi mogli doći i imati neki odnos s tim strahovitim, tragičnim događajima. S tim strahovitim, tragičnim izgubljenim životima. Gdje su mogli oni tugovati, oni koji su imali imena ispred. Koji su mogli doći i vidjeti da nekome nešto znači, svi ti životi koji su izgubljeni i vidjeti da nisu sami u svojoj boli. I svi drugi koji su došli su u neku ruku mogli pružiti to poštovanje. I to je zapravo nastalo, ono, znači sve zajedno mislim da je jako teško to razdvojiti. Ja se uvijek vraćam na tu priču, ne može se nikad spomenik izdvojiti iz toga kako je nastao. To je nemoguće. Sve što on znači, sve dobiva značenje upravo zato što je nastao kako je nastao. Bez toga nema smisla, nema značenja.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

Nadalje, iako njegova prvobitna uloga nije bila spomenička, većina sugovornika slaže se da je on s vremenom poprimio takvo značenje.

Ja to čak ne bi ni nazvao spomenikom, ja to nazivam društvenom akcijom. P: Kao protestom recimo? O: Upravo to, kao jednom vrstom. To što se on kasnije sam po sebi gradeći pretvorio u spomenik, to je zapravo nešto po meni, ne znam dal' je jedinstveno u svijetu, ali je to po meni najveća kreacija ljudi koji nisu iz te struke, a zapravo se stvorio spomenik. Da, u kreiranju cijele... ali ne, nisu oni išli radit' spomenik, nego oni su išli radit' memoriju! Nisu oni stručni da rade, pod navodnicima jer ovo je spomenik fenomenalan, nije njima namjera bila jer ne znaju oni to. Utoliko je to još veća vrijednost. To je zapravo prava vrijednost da su od neukih ljudi, kojima to nije struka napravili su nešto što nijedan autor ne može tako dobro smisliti. Ni svjetskog glasa. Eto. Ono je smišljanje, a ovo je spontano. Ovo je nastalo iz duše. Ovo je nastalo iz srca. Ovo je nastalo iz potrebe. Kako bi rekao... ovo nema priče. Ovo kreće iz nukleusa i počinje se zidat'.

(Petar Barišić, akademski kipar)

On je u tom trenu nastanka bio određena prostorna intervencija koja naravno nije imala nikakve umjetničke dimenzije. Odnosno njegovo načelo, agenda, svrha nije bila umjetnička. Kasnije se iščitavao i u tom registru, ali to mu, naravno, nije bila primarna namjena. Budući da je riječ o jednom procesu, mi ga ne možemo odrediti datumski. Međutim, mislim da ga možemo tretirati

kao spomenik u onom trenu kad je on postao određena činjenica u javnom prostoru koja je služila ljudima kao mjesto sjećanja.

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

Dakle, on na neki način nadilazi svoju ulogu kao isključivo protestnu i poprima obilježja spomenika svim stradalima i nestalima na području Hrvatske u prvoj polovici 90-ih godina dvadesetog stoljeća. Dakako, restrukturacija UNPROFOR-a i premještanje svih njegovih operacija iz zgrade na Selskoj cesti mijenja kontekst ovog, kako smo prikazali, spomenika.

Nemamo više, ovo što smo rekli, UNPROFOR kao adresata. Onda je to bilo reagiranje na onu neposrednu bol tada. Kasnije nekako vrijeme prolazi i...naravno imamo poruke spomenika koje se žele poslati, međutim kako vrijeme odlazi, mijenja se vremenski kontekst i na neki se način mi i navikavamo na spomenik i on postaje, kako se to voli reći, „nevidljiv“...I zapravo spomenik ima problema uvijek sa svojim zaživljavanjem.

(Branimir Janković, povjesničar)

U svakom slučaju, ono što je postalo besmisleno, da tamo to stoji, upozorava nekoga tko „živi“ unutra - to je kad je Hrvatska preuzela Podunavlje... Da je tamošnja lokacija tog Zida i tih cigli postala bespredmetna odlaskom UNPROFOR-a iz Selske to je sigurno, mislim, jer ona više nema tu funkciju, ne.

(Ozren Žunec, sociolog)

Na ovaj način, prosvjed više nije imao izravnu ulogu prema instituciji kojoj se obraća. Nakon završetka ratnih operacija 1995. i reintegracije hrvatskog Podunavlja 1998. godine, Republika Hrvatska i Ministarstvo hrvatskih branitelja preuzeli su brigu o pronalasku nestalih³⁰ te je *Zid boli* svoju prosvjednu ulogu ispunio. No kako je priča vezana za sam *Zid boli* još uvijek živjela, tako je i on postao na neki način spomenik za mirni, dostojanstveni prosvjed i akciju građana. Uz to, i dalje je ispunjavao memorijsku zadaću prisjećanja na žrtve. Dakle, on zadovoljava memorijsku ulogu prisjećanja na žrtve, ali i prisjećanja na akciju građana.

Sve ove uloge ne proizlaze samo iz inicijative postavljanja već i iz mjesta postavljanja. Ono je igralo ključnu ulogu u konstruiranju simbolike i značenja samog spomenika, no bilo je

³⁰ <https://branitelji.gov.hr/mjere-14/nestale-osobe/nestale-osobe-u-domovinskom-ratu-834/834> (28. 10. 2021.)

ključno i kako bi akciju prihvatili građani Zagreba, ali i Hrvatske. Na ovom mjestu, zahvaljujući svemu navedenom (akciji građana, redovitom okupljanju i interakciji, ritualnom popravljaju Zida, prisjećanju na žrtve), stvorena je jedinstvena atmosfera koja se mogla doživjeti i percipirati isključivo ondje.

Ja ne znam koliko je on spontano nastao, u to neću ulaziti jer to ne znam, ali spontano je oživio. Znači, moglo je biti postupno spontano, prva cigla mogla je biti planirana, ali to nije bitno. Nije bitna ni prva ni peta ni deseta cigla. Bitno je što je došla i petnaesta i stota i sto pedeseta. I to je definitivno bilo dio kolektivnog odnosa prema tom mjestu koje je stvoreno u tom trenutku i prema tom činu koji je stvoren u tom trenutku. On je zapravo nadrastao samog sebe.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

To nije više bilo samo mjesto intervencije, nego je trajno u tom prostoru upisana određena uspomena, određeni stav, određeno sjećanje. (...) Ja sam razgovarala s nekim ljudima koji nisu bili uključeni u samo podizanje Zida boli, ali su vrlo svjesni da je on tu stajao i onda su mi oni znali čak reći: „Mi kad prolazimo tim dijelom, kad se sjetimo, pogotovo ako stoji onaj poster i slično“, kažu, „vrlo čudno, ali ja utišam glas“. Osjećam ono neko poštovanje prema toj lokaciji.

Nije to naravno kod svih tako i rekla bih, s obzirom da je to mjesto jako u svakodnevicu uključeno i s obzirom da je riječ o vrlo prometnoj lokaciji, vjerojatno većina ipak prođe, a da ne osvijesti taj čin. Međutim, za neke ono još uvijek afektivno djeluje na način, pogotovo kad imamo neki podsjetnik u prostoru, bilo plakat bilo obilježje na nogostupu, oni će i dalje imati osjećaj nekog poštovanja i pijeteta prema toj lokaciji.

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

6.3 Institucionalizacija Zida boli i značenje na Mirogoju

Prije nego što krenemo u analizu samog premještanja s jednog mjesto na drugo i kako je to utjecalo na simboliku, naglasimo dio s kontroverznim načinom premještanja. Sandra Križić Roban, Petar Barišić i Nevena Škrbić Alempijević naglašavaju kako je ne samo čin premještanja s autentičnog mjesta, već i način na koji je premješten problematičan u konstrukciji novog značenja spomenika na Mirogoju. Kao što znamo, *Zid boli* u potpunosti je premješten iz Selske ulice 24. lipnja 2005. godine i samo premještanje bilo je popraćeno brojnim kontroverzama. Uključujući premještanje cigala bagerom, koje su se smatrale simbolički vrlo vrijednima jer predstavljaju žrtve,

njihovo nespretno prenošenje na Mirogoj u kojem se navodno i izgubio određen broj cigala te samu kontroverzu prvonagrađenog rješenja za novi spomenik.

Do neke određene mjere mogu shvatiti i da je to bilo pitanje neke sigurnosti, nemam pojma, ali cijeli taj način na koji je on uklonjen je zapravo bio očajan.

(Sandra Križić Roban, povijest umjetnosti)

Autori koncepta, cijelog tog izmještanja, i one su cigle koje su obilježavale nestale pokopali. Doslovno. Dok njihovi bližnji nisu još bili spremni na to pokapanje. Tu se dogodila jedna simbolička gesta koja je ljude mogla jako, dakle tu traumu koju nose mogla je još pojačati.

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

Struke koje se konkretno bave kvalitetom pojedinog spomeničkog rješenja i njegovim smještanjem u javni prostor, kiparstvo, povijest umjetnosti i urbanizam, puno su se više od ostalih koncentrirali na kvalitetu spomenika na Mirogoju. Njegovu umjetničku i memorijsku kvalitetu vide kao upitnu i smatraju ga apsolutno neusporedivim sa *Zidom boli* kakav je bio na Selskoj cesti.

Mislim, mi to uništimo onako kao lijevom rukom. I onda napravimo falsifikat od tzv. spomenika. Zato ja to nazivam kulisom jer kulisa je falsifikat koja glumi bedem, grad, ne znam. On glumi. To je po meni apsolutna kulisa. Znači još jedan put prevara. Još jedan put prevara. To da ne govorim dalje.

(Petar Barišić, akademski kipar)

*Kao prvo, Džamonjin spomenik je, po mom dubokom uvjerenju, jedna potpuno promašena i nepotrebna gesta politike koja se dogodila nakon svega što se događalo sa *Zidom boli*.*

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

Tako je iz analize polustrukturiranih intervjuja sasvim jasno da su zapravo sve funkcije ili uloge *Zida boli* na njegovom autentičnom mjestu nastanka poništene njegovim premještanjem. Dakako, prije daljnje argumentacije treba još jednom naglasiti da je simbolika samog spomenika donekle promijenjena restrukturacijom i preseljenjem institucije kojoj je slana poruka. On je zapravo ispunio svoju „prosvjednu ulogu“ nakon što je Hrvatska na sebe preuzela brigu o pitanju nestalih. No ovdje je važno naglasiti na koji je način samo mjesto, kao ono koje je postalo toliko simbolički nabijeno, utjecalo na promjenu shvaćanja *Zida boli*.

Premještanjem i uklapanjem u *Memorijal*, *Zid boli* ne može nastaviti biti spomenik nastao iz apela građana. Mirogoj kao najveće i simbolički najznačajnije zagrebačko groblje (Maroević, 2007) sadrži mnoštvo spomenika postavljenih na temelju gradske ili državne inicijative. Dakle, svi

spomenici koji se tamo nalaze su, tako reći, *odozgo prema dolje* postavljeni spomenici. Što je sasvim opravdano jer je većina spomenika upravo na taj način postavljena. No ono što je problematično sa *Zidom boli* je upravo to što je on bio spomenik građen *odozdo prema gore*, koji nije nastao u funkciji spomenika, ali se ta funkcija razvila. Premještanjem na Mirogoj, to njegovo ključno obilježje građanske inicijative potpuno je izbrisano i on postaje institucionaliziran. Kada se kaže institucionaliziran, misli se uklopljen u opći *Memorijal* svim žrtvama Domovinskog rata i izvučen iz svojeg specifičnog konteksta. Poopćavanje jednog vrlo specifičnog spomenika u širu priču spomenika Domovinskom ratu na vrlo općenito mjesto sjećanja na mrtve kao što je groblje, on je izvučen iz svog specifičnog konteksta ne samo nastajanja, nego i postojanja i ubačen u općeniti obrazac prisjećanja na mrtve. Zahvaljujući ovome dobiva sasvim novi, svojevrsan politički narativ koji dolazi *odozgo*, a ne *odozdo*, od majki, supruga, obitelji za svoje bližnje.

Ne može se nikad spomenik izdvojiti iz toga kako je nastao. To je nemoguće. Sve što on znači, sve dobiva značenje upravo zato što je nastao kako je nastao. Bez toga nema smisla, nema značenja.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

Groblje kao sveopće mjesto sjećanja na mrtve može se i promatrati kao prigodno rješenje za postavljanje jednog spomenika posvećenog svim palim žrtvama za vrijeme rata.

Da, mislim teško je bilo izabrati neko drugo mjesto osim Mirogoja gdje bi se to moglo staviti... S druge strane, vidite da na Mirogoj dolaze ljudi iz različitih razloga. Ne znam, Dana mrtvih i drugih stvari, očekivali su da tu bude nekakva frekventnost oko toga i... Međutim... kažem to je u startu čini mi se to bilo teško i sad da biste mogli participativno dati samim sudionicima da oni naprave nešto spontano, međutim opet je izmaknuto očima javnosti, problem i dalje ostaje, ali možda bi osjećali više svojim da su mogli možda opet napraviti nešto na način na koji su to spontano činili tada.

(Branimir Janković, povijest)

... a Mirogoj je relativno, solidno mjesto. Još uvijek je to stvar mrtvih, sačuvano je, sve cigle su na broju. Neke fale doduše... Hoću reć', to je na neki način pospremljeno, pristojno.

(Ozren Žunec, sociolog)

Zapravo, problem nije u postavljanju spomenika svim žrtvama Domovinskog rata na Mirogoj. Problem je u tome što je *Zid boli* simbolički toliko usko vezan uz svoje mjesto nastanka, da bilo koje drugo mjesto ili „poopćavanje“ priče stvara diskontinuitet i moguće neprihvatanje novog spomenika.

Da je premještanje potpuno onda izokrenulo zapravo sve ove elemente koje smo naveli. I spontanost i onoga što je postalo autentično mjesto i da jednostavno ne može se prenijeti značenje i simbolika s jednog mjesta na drugo jer to više nije spontani proces.

(Branimir Janković, povjesničar)

Desilo se da su oni to kao prebacili. Ovo gore (Mirogoj), to nema veze više sa spomenikom, a pogotovo sa spomenikom takve, takve kvalitete odnosno takve spontanosti, je li. To više, to ne može nitko ponovit.

(Petar Barišić, akademski kipar)

Mislim da je to vrlo simbolično za čitav proces. Da je i fizički i simbolički ugrađena granica između onog što je bilo i onog što je sad. Znači da je ono, to zapravo jako lijepo pokazuje sve što se dogodilo. Zbog toga je ono iz nečeg što je bilo tako blizu, osobno postalo odvojeno i neosobno.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

Sve se funkcije koje je Zid boli imao smatraju poništenima premještanjem s njegovog autentičnog mjesta. Može se argumentirati da je zadržao funkciju prisjećanja na žrtve i nestale u sklopu novog spomenika, no ne može se pobjeći od kontroverzi koje su prisutne: čija su imena uključena ili nisu, koga se simbolički pokopalo ispod memorijala, a da njegovi posmrtni ostaci nisu nikada službeno pronađeni, odnos Grada Zagreba prema raspisanom natječaju i nepoštivanje simboličnih cigala za vrijeme premještanja itd.

Najveće zlo ili kulturocid se desio kad su... to se nije smjelo desiti da se to makne! To je trebalo zaštititi kako god, svim sredstvima jer takvo nešto ne postoji i sad oni objašnjavaju kako su oni sahranili te cigle kao negdje u nekakav kenotaf, a onda gore napravimo nešto. Džamonju kojeg cijenim, ali taj spomenik je po meni, ne kulisa ne ona kazališna... katastrofa. Apsolutna katastrofa. Tako da je to po meni devastacija ideje. Uništavanje zapravo, ne samo što su ti ljudi ubijeni i nestali, ne znamo jesu li svi ubijeni ili nitko ne zna do kraja, ali se kao takav spomenik ostavi kao jedno svjedočanstvo vremena napravljeno od svih mogućih struka. Po meni, apsolutno remek djelo! Evo.

(Petar Barišić, akademski kipar)

To nije Memorijal. To je zapravo jedna ružna gesta koju ovo društvo nije zavrijedilo i tu nema nikakvog sjećanja ni na koga. Vi ne možete prisilno nekoga implementirati u nekoga, neku vrstu sjećanja. To ne postoji.

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

Učinjena je dvostruka pogreška; premještanje i podizanje novog velebnog mramornog spomen-obilježja koje nema nikakve poveznice s idejom i značajem Zida boli. Ulašteni skupi mramor nema snagu jedne opeke s ispisanim imenom nestale osobe. To je spomenik sjećanju na

stradalnike Domovinskog rata, ali bez ikakve memorije, značaja ili poveznice s onim što je značio Zid boli iako su ugrađeni neki elementi u podnožje spomenika. On je postao univerzalni velebni, mramorni spomenik. Još da se i povijest poigra s pijetetom, osjećajima i sa sjećanjem na sve koji su nestali i dali najviše što imaju, a to je život za domovinu. U blizini spomenika pokopan je bivši gradonačelnik Zagreba, simbol malverzacija i korupcije, pa ispada da društvo izjednačava njihov značaj dajući im da dijele isti prostor, a što je neprihvatljivo za građane u civiliziranom društvu.

(Tihomir Jukić, arhitekt urbanist)

Dakle, čak i s memorijske strane prisjećanja na mrtve, on nije u potpunosti zadovoljio funkciju. Sve ovo upućuje na to da je svim ovim postupcima *Zid Boli* dobio novu priču, kontekst ili narativ koji je više vezan za sve kontroverze koje ga okružuju i neuspjeli pokušaj institucionalizacije nečega toliko osobnog, a ne prisjećanje na žrtve rata. Na *Memorijalu* nekoliko puta godišnje politički vrh komemorira žrtve i polaže vijence.³¹ Također, delegacije većine država koje dolaze u Zagreb posjećuju Mirogoj i na *Memorijalu* izražavaju pijetet žrtvama Domovinskog rata.³² Često ovim posjetima nije pridana veća medijska pažnja te ostaju nezamijećeni.

Premještanje Zida boli na Mirogoj sigurno je utjecalo na percepciju javnosti. No kako se novi mramorni spomenik Dušana Džamonje deklarira kao Memorijal žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima – to ne treba izjednačavati ni uspoređivati sa Zidom boli iz Selske, bez obzira što su u njega ugrađeni neki elementi iz Selske. Iako se cijeli projekt deklarirao kao premještanje Zida boli, to je postalo spomen-obilježje općeg značaja i sjećanja na stradale u Domovinskom ratu, a to je utjecalo i na to da ga javnost drugačije prihvati.

(Tihomir Jukić, arhitekt urbanist)

To je zapravo zastrašujuće. To nije uopće nedostatak empatije, to je naprosto jedno dno društveno koje ni o čemu ne razmišlja i ne znam kome je to pridonijelo. Tako da sasvim sigurno niti značenja Zida boli, da bilo koga pitate sumnjam da bi se još dan danas bilo tko toga sjetio. Simbolika je potpuno poništena, ne postoji!

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

³¹ Blagdan Svih svetih, Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja, Dan sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dan sjećanja na žrtve Vukovara i Škabrnje itd.

³² (16. 9. 2021) Đukanović u Hrvatskoj: Razgovarao s Milanovićem, položiti će vijenac na spomenik "Glas hrvatske žrtve-Zid boli" URL: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/566592/djukanovic-u-hrvatskoj-razgovarao-sa-milanovicem-polozice-vijenac-na-spomenik-glas-hrvatske-zrtve-zid-boli> ili (26. 4. 2021.) Zagreb: Erdogan položio vijenac na Zid boli na Mirogoju URL: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/zagreb-erdogan-polo%C5%BEio-vijenac-na-zid-boli-na-mirogoju/561911#>

6.4 Sudjelovanje građana kao potencijal prihvaćanja spomenika

Kako je aktivnost građana sama srž značenja i simbolike *Zida boli*, zadnja tema koja je primijećena kao vrlo važna je sudjelovanje građana. Ova tema bila je jedina potpuno neočekivana prije početka analize. Intervjuima se naglašavalo kako je sudjelovanje građana moglo biti potencijal za prihvaćanje novog spomenika. Odnosno, da su se građani zaista uključili u proces odlučivanja, barem u obliku savjeta, potencijalno se moglo doći kvalitetnijeg rješenje za očuvanje *Zida boli* u bilo kojem obliku. Ono što svi stručnjaci ističu jest zasićenost građana institucionalizacijom sjećanja. Pod time se misli na opterećenost javnog prostora raznim spomenicima koje su postavljali državna i gradska politička scena ili razne udruge. Spomenici koji ni na koji način nisu u interakciji s građanima, nego imaju većinske ili isključivo političke ciljeve. Dakle, nedostaje im „veća“ vrijednost u smislu umjetničke, memorijske ili čak vrijednost u kontekstu svakodnevnog života. Ovo je općenito vidljivo iz niza primjera spomenika, pogotovo Domovinskom ratu.

Mislim, eventualno opet da su sami ljudi pokušali to nekako, imati udjela više u tome, sudjelovati, participirati možda bi više to tada osjećali kao svoje. Mislim da je to teško jer kažem, njima je važna motivacija bilo da se uputi poruka točno onome kome se tada upućivala. To sada tamo gore nije moguće...

(Branimir Janković, povjesničar)

Memorijalu na Mirogoju nedostaju obilježja interaktivnosti i komunikacije koja je *Zid boli* imao na Selskoj cesti.

Nešto što je jedna finalizirana gesta nakon koje vi apsolutno poput prazne glave samo klimate. Dođete tamo, „otklimate“ to jednom godišnje i maknete se.

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

*Ova intervencija na Mirogoju po meni je intervencija za sebe, koja je nastojala nekako kapitalizirati ili akumulirati taj afektivni kapital tog mjesta, ali nije uspjela. Nije uspjela. Ja vjerujem da će mnogi koji se za Sve svete ili takvim nekakvim zgodama nađu na Mirogoju i tamo zapaliti svijeće, ali ne toliko zbog *Zida boli* koliko zbog toga što se to zove Spomenik hrvatske žrtve i što je to općeniti spomenik Domovinskom ratu.*

(Nevena Škrbić Alempijević, antropologinja)

Neprihvatanje novog spomenika može se objasniti time što je niknuo zapravo sudjelovanjem građana i sve vezano za njega bilo je *odozdo prema gore*, a sada ima isključivo obilježja *odozgo prema dolje*, nametnute vrijednosti i više je u „političkoj uporabi“ nego

svakodnevnoj. Intervjuima je u više tema naglašavano da se institucionalizacija nikako ne može mjeriti s društvenom akcijom građana. To znači da je jedini način da spomenik „živi“ tijekom svih turbulentnih vremena taj da „živi sa stanovništvom“, da dopušta interakciju, komunikaciju, razumijevanje, stvaranje pojedinačnih, ali i općih priča i da nije samo kip u prostoru, već lik u svakodnevnom životu građana.

Participativnost je recimo nešto što je ekstremno važno. Znači, bilo kakav postupak koji uključuje neku vrstu zajedničke odluke što će se na tom mjestu raditi. Hoće li će to biti razgovor ili će to bit' nekakva privremena svjetlosna instalacija, zvučna instalacija, nešto što će okupit' ljude da se druže, razgovaraju.

(Sandra Križić Roban, povjesničarka umjetnosti)

Povijest oko uzimanja i vraćanja, sve to postaje zapravo nevažno jer on kao spomenik tamo stoji i proživljava, nadživljava sve te stvari. To je zapravo ta moć spomenika da oni zapravo počinju nezavisno živjeti i zbog toga oni koji su prava umjetnost žive bolje zbog toga što oni koji nisu, koji samo služe svrsi ideološkoj ili služe samo da tamo prenesu jednu poruku koja nije uspješna, oni zapravo u jednom trenutku gube svoj značaj i budu zaboravljeni jer ne budu doživljeni.

(Tanja Vučković Juroš, sociologinja)

Možda je najbolji prikaz novog života *Zida boli* na Mirogoju u tome što je netko od građana na dijelu *Memorijala - Glas hrvatske žrtve* postavio ciglu na kojoj piše „Zid boli 1993–2005“. Na ovaj način prikazuje da je *Zid* nestao premještanjem i da sve što je kasnije evocirano, na neki način može biti samo „spomenik spomeniku“, a nikada ono što je bilo na Selskoj cesti.

Slika 8. Cigla s godinama u kojima je *Zid boli* bio na Selskoj cesti, na Mirogoju. Izvor: vlastita fotografija.

7. Rasprava

Kao što se isticalo u teorijskom dijelu rada, i stručnjaci iz svih ispitanih područja slažu se kako je mjesto ključno obilježje u određivanju spomenika. Ako pratimo definiciju mjesta kao realnog, fizičkog prostora koji se transformira interakcijama i djelovanjem ljudi i s fizičkim okolišem, u mjesta prožeta simboličkim i identitetskim elementima, možemo reći da je autentična lokacija *Zida boli* na Selskoj cesti svakako predstavljala *mjesto*. Zahvaljujući mirnom prosvjedu obitelji i građana, gotovo ritualnim okupljanjem i interakcijom, stvoreno je simboličko značenje i jedinstvena atmosfera lokacije koja prije toga nije imala reprezentativna obilježja. Stručnjaci ističu kako je javno prihvaćanje *Zida boli* proizlazilo iz njegovog prosvjeda ratnim strahotama i smještanja na Selsku cestu. Lokacije koje su biografski ili društveno jedinstvene stekle su i takve jedinstvene oznake (ime) i atmosfere (Löw, 2016) što zasigurno možemo reći za ovaj primjer. Zahvaljujući društvenim dobrima raspoređenima na tom mjestu, obiteljima i građanima koji su bili u stalnoj interakciji i u interakciji sa samim *Zidom boli*, stvorena je jedinstvena atmosfera koju nije moguće ponoviti na nekom drugom mjestu. Empirijskim istraživanjem utvrđeno je kako je mjesto pružalo kontekst „shvaćanja“ i „čitavanja“ ovog spomenika.

Na temelju teorijske i empirijske analize ustanovljeno je da su *Zid boli* i mjesto na Selskoj cesti toliko povezani da je teško razlučiti gdje točno završava simbolika mjesta, a počinje simbolika spomenika. Također, zaključeno je da je *Zid boli* na svom autentičnom mjestu poprimio sva obilježja spomenika i imao višestruku ulogu. Prvobitno je služio kao apel međunarodnoj zajednici na strahote rata koji je u to vrijeme razarao Hrvatsku. Zatim, neagresivno je podsjećao aktere koji su mogli utjecati na tijek rata na sve ljude koji su stradali ili nestali. Osim toga, okupljanja su s vremenom postala sve brojnija pa je *Zid boli* počeo služiti i kao mjesto interakcije svih ljudi koji nisu znali gdje su im članovi obitelji ili građana koji su htjeli izraziti suosjećanje. Ovo mjesto postaje zajedničko mjesto na koje su mogli doći svi, ne samo izraziti svoj bunt prema manjku angažmana međunarodnih institucija, već i zajednički razgovarati, tugovati, pomoliti se ili bilo što drugo. Sudjelovanjem i interakcijom svih koji su dolazili, on je nadišao bunt koji je prvobitno predstavljao i zadobio ulogu prisjećanja ne sve žrtve rata. Nakon završetka rata i restrukturacije UNPROFOR-a, *Zid boli* ispunio je svoju prosvjednu ulogu. No kako je priča *Zida boli* još uvijek živjela, tako je i on postao spomenik mirnom, dostojanstvenom prosvjedu i akciji obitelji i građana.

Na taj način, predstavljao je prisjećanje na žrtve rata, ali i na akciju građana. Prihvaćenost *Zida boli* i njegove poruke je prema mišljenju svih ispitanih stručnjaka proizlazila iz slanja nenasilne poruke u ratno vrijeme te iz njegove spontanosti i dostojanstva.

Iako je teško postići konsenzus između toliko različitih struka kao što su one ispitivane u ovom istraživanju, svi su sugovornici u intervjuima isticali kako mjesto igra vrlo značajnu ulogu u kreiranju simbolike spomenika. Kao prvo, onu za kreiranje konteksta i sukladno tome kasnije narativa o spomeniku. Drugo, u smislu odabira lokacije, reprezentativne ili autentične, koja će predstavljati važnost onoga što se komemorira. Ovakvo tumačenje mjesta komplementarno je sociološkom, ali i antropološkom, isticanju važnosti mjesta. Isticalo se kako je spomenik uspješan onda kada „živi“ sa svojim stanovništvom tijekom svih turbulentnih vremena, a to se postiže interakcijom stanovništva s njime. Spomenik tako mora postati lik u svakodnevnom životu građana, a ne samo kip u prostoru.

Najveće razlike među sugovornicima očituju se u ulozi *Zida boli* na autentičnom mjestu nakon restrukturacije institucije kojoj je prvobitno slana poruka, UNPROFOR-u, te hrvatskog preuzimanja brige o nestalima. Stručnjaci iz područja povijesti i sociologije isticali su kako je ovo moglo utjecati na značaj *Zida boli* jer je on ispunio svoju prosvjednu ulogu. Sugovornici koji su se u svom radu uže bavili tematikom spomenika u javnom prostoru, u kiparstvu, povijesti umjetnosti i arhitekturi, isticali su kako je usprkos tome *Zid boli* ispunjavao memorijsku zadaću na mjestu u Selskoj i to što je institucija kojoj je slana poruka promijenila svoju ulogu ne znači da je sam *Zid boli* izgubio svoj značaj. No svi sugovornici naglašavaju, ako se i morao premjestiti, sudjelovanjem ljudi koji su ga postavljali u odluci o njegovom premještanju, moglo se doći do boljeg rješenja u kojem bi *Zid boli* mogao nastaviti „živjeti“ kao sjećanje na žrtve i mirni prosvjed. Tako možemo reći da se istraživanje ove tematike i primjera može obogatiti ispitivanjem ne samo stručnih aktera, već i civilnih koji su igrali značajnu ulogu u samom postavljanju *Zida boli* ili političkih koji su zaslužni za premještanje na Mirogoj.

Ako pratimo sociološko objašnjenje prostora prikazano u ovom radu djelovanjem i *prisvajanjem prostora* aktera koji inače nemaju moć utjecati na sjećanje u javnom prostoru, stvorena je jedinstvena atmosfera koja se ne može premjestiti na neko drugo mjesto premještanjem objekta koji ju je pomagao tvoriti. Obitelji i građani nadišli su svoj *habitus* (Bourdieu, 2018) i na taj način pomogli *društveno oblikovati* prostor svojim iskustvima, sjećanjima i značenjima (Low,

2017). Dakle, jedinstvena simbolika i atmosfera koja je postojala na Selskoj cesti ne može biti premještena i ugrađena u novi spomenik na Mirogoju. Politički su akteri premještanjem cigala koje su tvorile *Zid boli* na Mirogoj pokazali nerazumijevanje za socijalnu konstrukciju značenja i jedinstvenu poruku koju je *Zid* slao. U pokušaju iskorištavanja njegovog emocionalnog kapitala i afektivne atmosfere u kreiranju sasvim novog spomenika na Mirogoju, neuspješno se pokušalo institucionalizirati spontano nastali spomenik koji ne može poprimiti značaj spomenika *odozgo*.

8. Zaključak

Ovaj je rad za cilj imao primjenu socioloških koncepata prostora, mjesta i atmosfere na analizu procesa i aktera koji su sudjelovali u nastanku spontanog spomenika žrtvama i nestalima za vrijeme Domovinskog rata *Zida boli* te njegovom premještanju na Mirogoj. Na ovom specifičnom primjeru analizirala se socijalna konstrukcija značenja te institucionalizacija i legitimacija djelovanjem političkih aktera. Važnost ovog primjera očituje se u tome da čak i danas, više od dvadeset i osam godina nakon njegova postavljanja, i dalje doživljava reinterpretacije i pokušaje korištenja simbolike i afektivne atmosfere.

Možemo reći da je svaki spomenik uvjetovan, nadopunjen i obilježen mjestom koje mu je dodijeljeno. Reprezentativno ili autentično, uvijek utječe na percepciju spomenika i odnos ljudi prema njemu. *Zid boli* nigdje ne može funkcionirati na isti ili sličan način kao na Selskoj cesti. Da je ostao na svom autentičnom mjestu, mogao je služiti kao trajna počast svim poginulima, nestalima i zatočenima tijekom Domovinskog rata, mogao je služiti kao spomenik koji je nastao spontano, lišen političkog predznaka, postavljanja *odozgo*, manipulacija natječajem itd. te je mogao biti spomenik zajedništvu obitelji i građana u teškim trenucima.

Premještanjem na Mirogoj i uklapanjem u opći spomenik svim žrtvama Domovinskog rata, *Memorijal žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima*, *Zid boli* gubi svoje značenje koje je stvoreno na izvornoj lokaciji. Njegova institucionalizacija i uklapanje u „opću priču“, nije uspješno obavljena inkorporiranjem u novi monumentalni spomenik na Mirogoju. Ispitivanje memorijske i umjetničke kvalitete *Memorijala* nije bio cilj ovog rada, no možemo reći da on „živi“ odvojen život od *Zida boli* kao pokušaj komemoriranja svih žrtava Domovinskog rata. Analiza njegove uspješnosti svakako može biti fokusom neke druge analize.

Dokle god se raspravlja o tome koga ili što trebamo obilježavati u javnom prostoru i dokle god su mjesta koje spomenici zauzimaju od presudne važnosti, proučavanje prostorne dinamike bit će relevantno. Kako se zasad čini, zahvaljujući odnosu koji politički akteri imaju prema povijesti, u Hrvatskoj će komemoriranje raznih događaja i osoba i dalje biti jedna od tema koje stvaraju podjele u društvu, dok će stvarna interakcija i razumijevanje tih obilježja izostajati.

9. Literatura

1. Augé, M. (2001). „*Nemjesta*“ – *uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Karlovac: PSEFIZMA.
2. Bourdieu, P. (2018). *Social space and the genesis of appropriated physical space*. International Journal of Urban and Regional Research: 106–114
3. Braun V., Clarke V. (2020). *One size fits all? What counts as quality practice in (reflexive) thematic analysis?* Qualitative Research Psychology (2020). <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769238>
4. Byrne D. (2021). *A worked example of Braun and Clarke's approach to reflexive thematic analysis*. Quality and Quantity (2021). <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01182-y>
5. Čaldarović O., Šarinić, J. (2017). *Suvremeni grad. Javni prostor i kultura življenja, primjer Zagreba*. Zagreb: Jesenski i Turk.
6. Gulin Zrnić, V., Škrbić Alempijević, N. (2019). *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova*. Zagreb: hed.
7. Knežević, S. (2018). *Zagreb u škarama*. Zagreb: UPI 2M PLUS.
8. Križić Roban, S. (2004) *Pred zidom: Strah od praznine. Teorijski prilog suvremenoj raspravi o problematici javne plastike*. Institut za povijest umjetnosti, 28 (2004): 366–377.
9. Križić Roban, S. (2010). *Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata*. Institut za povijest umjetnosti, 34 (2010): 255–240.
10. Löw, M. (2016). *The sociology of space. Materiality, Social structures and Action*. Cultural Sociology.
11. Low, S. (2006). „Smještanje kulture u prostor: društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora u Kostarici“. U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. S.M. Low, ur. Zagreb: Jesenski i Turk, 91–123.
12. Low, S. (2017). *Spatializing Culture*. New York: Routledge.
13. Maroević, I. (2007). *O Zagrebu usput i s razlogom. Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970. – 2005.)* Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
14. Šarinić, J., Čaldarović O. (2015). *Suvremena sociologija grada. Od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog*. Zagreb: Jesenski i Turk.
15. Ursić, S. (2009). *Mjesta i nemjesta u suvremenim konceptualizacijama prostora*. Društvena istraživanja, 18(6): 1131–1151.
16. Žunec, O. (2007). *Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I. i II.* Zagreb: Demetra.

Ostali izvori podataka:

1. Knežević, S. (2016). *Vodeća povjesničarka umjetnosti recenzira Spomenik domovini koji će uskoro biti postavljen u Zagrebu*. Telegram. URL:

- <https://www.telegram.hr/kultura/vodeca-povjesnicarka-umjetnosti-recenzira-spomenik-domovini-koji-ce-bit-postavljen-u-zagrebu/>
2. Krajcar, D. (2020). *Zid boli – simboli stradanja Hrvata u Domovinskom ratu – 1993*. URL: <https://povijest.hr/nadanasnjidan/zid-boli-simbol-stradanja-hrvata-u-domovinskom-ratu-1993/> (27.7.2021.)
 3. ZG-magazin (26.9.2017). *Na današnji dan: U Selskoj počelo podizanje Zida boli*. URL: <https://zg-magazin.com.hr/na-danasnji-dan-u-selskoj-pocelo-podizanje-zida-boli/> (27.7.2021.)
 4. Žubrinić, D. (2006.) *Zid istine o stradanju hrvatskog naroda – Glas hrvatske žrtve*. URL: <https://www.croatianhistory.net/etf/wall.html> (27.7.2021.)
 5. UNPROFOR <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63242> (27. 7. 2021.)
 6. UNPA zone URL: <https://hr.wikipedia.org/wiki/UNPA> (27.7.2021.)
 7. Kaćunko, A. (2018.) *Hrvatski „Zid boli“ – 25. „in memoriam“*. URL: <https://blog.vecernji.hr/don-kacunko/hrvatski-zid-boli-25-in-memori-10458> (27.7.2021.)
 8. Pavković, M. (2017). *Monstruozno: Sjećate li se Zida boli kojeg su zakopali u zemlju? ...Uklonjen je 24. lipnja 2005. u ranim jutarnjim satima, po nalogu Milana Bandića...* URL: <https://www.braniteljski-portal.com/monstruozno-sjecate-li-se-zida-boli-kojeg-su-zakopali-u-zemlju-uklonjen-je-24-lipnja-2005-u-ranim-jutarnjim-satima-po-nalogu-milana-bandica> (27.7.2021.)
 9. (26.9.2014.) *Prije 21 godinu u Zagrebu podignut Zid boli*. URL: <https://laudato.hr/Novosti/Hrvatska/Prije-21-godinu-u-Zagrebu-podignut-Zid-boli.aspx> (27.7.2021.)
 10. Špiljak, L. (2018). *‘Tko nam je oduzeo Zid boli?’ Spomenik iz zagrebačke Selske ulice bio je autentično mjesto nemoći, tuge, boli... i nade* URL: <https://www.zagreb.info/ritam-grad/kultura/video-tko-nam-je-oduzeo-zid-boli-spomenik-iz-zagrebacke-selske-ulice-bio-je-autenticno-mjesto-nemoci-tuge-boli-i-nade/191715/> (27.7.2021.)
 11. Rašović, R. (2018). *25 godina Zida boli: 'Cigle s imenima nestalih nije trebalo zakopati*. URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/25-godina-zida-boli-cigle-s-imenima-nestalih-nije-trebalo-zakopati-1272301> (21.7.2021.)
 12. Index.hr (24.6.2005) *Zid boli premješten na Mirogoj* URL: [Zid boli premješten na Mirogoj](https://www.index.hr/24.6.2005/zid-boli-premjesten-na-mirogoj) - [Index.hr](https://www.index.hr/24.6.2005/zid-boli-premjesten-na-mirogoj) (21.7.2021.)
 13. Simonović, G. (2005). *Prijepor oko Zida boli*. URL: <https://www.dw.com/hr/prijepor-oko-zida-boli/a-2278409> (19.11.2021.)
 14. Lang, S. (2005). *Udar na hrvatsko dostojanstvo* URL: https://www.croatianhistory.net/etf/lang/clanci/lang_zid_boli.html (2.11.2021.)
 15. Kenotaf URL: <https://zupa-duhasvetoga-jarun.hr/sveta-mati-slobode/kenotaf/> (14.10.2021.)
 16. (11.12.2020.) *Spomenik domovini* URL: <https://www.zagreb.hr/spomenik-domovini/149713> (14.10.2021.)
 17. Ježovita, M. (2021). *Autor Spomenika domovini: 'Kruže dezinformacije, šteta je minorna'*. URL: <https://www.vecernji.hr/zagreb/autor-spomenika-domovini-kruze-dezinformacije-steta-je-minorna-1488715> (14.10.2021.)

18. Ministarstvo hrvatskih branitelja <https://branitelji.gov.hr/mjere-14/nestale-osobe/nestale-osobe-u-domovinskom-ratu-834/834> (28.10.2021.)
19. (16.9.2021) Đukanović u Hrvatskoj: Razgovarao sa Milanovićem, položiće vijenac na spomenik "Glas hrvatske žrtve - Zid boli" URL: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/566592/djukanovic-u-hrvatskoj-razgovarao-sa-milanovicem-polozice-vijenac-na-spomenik-glas-hrvatske-zrtve-zid-boli> (14.10.2021.) ili (26.4.2021.) Zagreb: Erdogan položio vijenac na Zid boli na Mirogoju URL: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/zagreb-erdogan-polo%C5%BEio-vijenac-na-zid-boli-na-mirogoju/561911#> (14.10.2021.)

10. Prilozi

Prilog 1. Poziv na sudjelovanje i informirani pristanak

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za sociologiju
Magdalena Nekić
mnekic@ffzg.hr
0994315394

Zagreb, 23. 6. 2021.

POZIV ZA SUDJELOVANJE U ISTRAŽIVANJU I INFORMIRANI PRISTANAK

Poštovani/a,

ovaj intervju provodi se u svrhu izrade diplomskog rada *Od cigle do mramora – simbolika mjesta na primjeru Zida boli u Zagrebu* pri Odsjeku za sociologiju te pod mentorstvom doc. dr. sc. Jane Vukić. Osnovni je cilj diplomskog rada istražiti konstrukciju, transformaciju te institucionalizaciju simbolike mjesta. Glavne teme intervju su odnos simbolike mjesta i spomenika te utjecaji na njegovo prihvaćanje u javnosti. Intervju će se provesti uživo (licem u lice) ili preko neke od *online* platformi koje omogućuju audio-snimanje, sukladno preferencijama sudionika, a početak i kraj snimanja bit će jasno naznačeni. Trajanje intervju procjenjuje se do četrdeset minuta.

Istraživanje je odobrilo Povjerenstvo Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja. U radu će se analizirati izneseni stavovi i koristiti izravni citati uz koje će biti navedeno Vaše ime, prezime i struka. Prikupljeni podaci koristit će se za izradu diplomskog rada i moguću objavu stručnog ili znanstvenog rada s mentoricom istraživanja. Vaše sudjelovanje u istraživanju je u potpunosti dobrovoljno, imate pravo ne odgovoriti na pitanja koja ne želite te odustati od sudjelovanja u svakom trenutku. Ukoliko želite autorizirati transkript intervju, bit će Vam poslan e-mailom. Vaš pristanak na navedene uvjete provedbe istraživanja i želju za autorizacijom transkripta molim da izrazite usmeno na početku intervju.

Za sve dodatne informacije o istraživanju možete se obratiti istraživačici (mnekic@ffzg.hr ili 099 4315 394) ili mentorici (jana.vukic@ffzg.hr) diplomskog rada.

Hvala na izdvojenom vremenu. S poštovanjem, Magdalena Nekić.

Prilog 2. Protokol polustrukturiranog intervjua

Diplomski rad *Od cigle do mramora – simbolika mjesta na primjeru Zida boli u Zagrebu*

Protokol intervjua

Ime, prezime i struka sugovornika:

Datum provođenja intervjua:

Trajanje intervjua:

INFORMIRANI PRISTANAK

Prije početka intervjua molim Vas da potvrdite da ste suglasni s tekstom informiranog pristanka koji Vam je poslan na e-mail i uvjetima istraživanja *Od cigle do mramora – simbolika mjesta na primjeru Zida boli u Zagrebu* koje u svrhu izrade diplomskog rada provodim ja, Magdalena Nekić. Također, molim Vas da napomenete ako želite da Vam se transkript intervjua pošalje e-mailom na autorizaciju.

Slažete li se s uvjetima i dajete li svoj pristanak na intervju? Želite li autorizaciju transkripta intervjua?

TEME INTERVJUA:

1. Simbolika, značenje i prostor

1. Što smatrate važnim u prijenosu sjećanja u prostor te očuvanju simbolike i značenja određenog događaja kreiranjem javnog spomenika (poput Džamonjinog spomenika na Mirogoju, Bakićevog spomenika na Petrovoj Gori i slično)?
2. Kakvo je Vaše mišljenje o spomenicima u javnom prostoru kao načinu trajnog čuvanja sjećanja i prepoznavanja važnosti pojedinih događaja?
3. Mogu li odabir mjesta spomenika i njegova simbolika utjecati na oblikovanje sjećanja na određene događaje?

2. Zid boli

1. Na koji način interpretirate spontano postavljanje i prihvaćanje *Zida boli* u Selskoj ulici 1993. godine?
2. Koliki je, prema Vašem mišljenju, bio simbolički značaj autentičnog mjesta na kojem je spontano nastao *Zid boli*?
 - Je li premještanje *Zida boli* na Mirogoj utjecalo na njegovo značenje i simboliku?
 - Smatrate li da je premještanje *Zida boli* moglo utjecati na njegovo prihvaćanje u javnosti?
3. Kakvo je Vaše mišljenje o fizičkoj ugradnji elemenata *Zida boli* u podnožje *Memorijala žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima* Dušana Džamonje na Mirogoju?
 - Smatrate li ga adekvatnim rješenjem s obzirom na probleme spomenika u Selskoj ulici?

3. Zaključna razmatranja

Molim Vas završni komentar i zaključak o odnosu *Zida boli* i *Memorijala žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima* na Mirogoju.

Zahvaljujem Vam na sudjelovanju!